

PROF. DR. JAHJA FEHRATOVIĆ

Jahja Fehratović rođen je 29. 3. 1982. godine u Novom Pazaru. Nakon završetka Srednje medrese „Gazi Isabeg“ u Novom Pazaru, studije bošnjačke književnosti i bosanskog jezika završava na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, a magistarske i doktorske studije iz jezika i književnosti na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru. Trenutno je u zvanju vanrednog profesora.

Studijska usavršavanja imao je na Martin Luter Univerzitetu u Halle-Wittenbergu (Njemačka). Jedan je od osnivača Katedre bosnistike na Odsjeku balkanistike Univerziteta Trakija u Jedrenama (Turskoj). Pored toga, studijska usavršavanja imao je u Sjedinjenim Američkim Državama.

Na Internacionalnome univerzitetu u Novom Pazaru obnašao je funkciju Upravnika Univerzitetske biblioteke i rukovodioca Departmana za filološke studije. Vanredni je profesor na Internacionalnome univerzitetu u Novome Pazaru i Fakultetu za islamske studije.

Učesnik je više desetina međunarodnih naučnih konferencija i autor velikog broja naučnih radova. Autor je sedam knjiga iz oblasti umjetničke književnosti, filologije i društvenih znanosti. Bio je jedan od obnovitelja i glavni i odgovorni urednik „Revije Sandžak“, a kolumne i druge autorske tekstove (preko stotinu) objavljivao je u više domaćih i regionalnih časopisa.

Autor je pet dokumentarnih filmova, preko sedamdeset emisija i desetak kasida sa nacionalnom tematikom.

Bio je predsjednik Bošnjačke kulturne zajednice u dva mandata, a trenutno obnaša funkciju predsjednika Matice Bošnjačke. Fehratović je 2013. godine izabran za predsjednika Bošnjačke demokratske zajednice Sandžaka, i na njezinom čelu ostao do reformiranja ove partije u Stranku pravde i pomirenja. Trenutno je potpredsjednik Stranke pravde i pomirenja. Na neposrednim izborima u dva mandata je biran za narodnog poslanika u Skupštini Republike Srbije, vijećnika u Bošnjačkome nacionalnome vijeću i odbornika u Skupštini grada Novog Pazara. Trenutno obnaša funkciju narodnog poslanika u NSRS i vijećnika u BNV.

Zamjenik je predsjednika Globalne organizacije parlamentaraca za borbu protiv korupcije – ogranak za Republiku Srbiju pri NSRS.

UDK

94(=1:497.6)

323.1(1:497.6)

COBISS.SR-ID 49299977

Datum prijema rada: 30. 7. 2021.

Datum prihvatanja rada: 20. 9. 2021.

Originalni naučni rad

Prof. dr. Jahja Fehratović

POSljedICE ELIMINACIJE BOŠNJAČKE ELITE NA NACIONALNU I KULTURNU DEZORIJENTACIJU

Sažetak

Rad se bavi posljedicama urušavanja sandžačkobošnjačke elite koje je uzrokovano sistemskim udarima na kolektivitet sandžačkobošnjačkog bića i njenog ponovnog uzdizanja tokom dvadesetog stoljeća i u prvim decenijama dvadeset prvog vijeka. Hronološki se prate i punktiraju svi važni događaji, institucije i pojedinci koji su u intelektualnom smislu obilježili određeni historijski period, počevši od međuraća i utjecaja Velike medrese u Skoplju na formiranje prve značajne generacije savremenih intelektualaca, preko Drugog svjetskog rata i sandžačkobošnjačkih žrtava, do komunističkog perioda i svih degradativnih procesa, kao i vremena ratnih dešavanja devedesetih godina i perioda tranzicije te savremenog trenutka.

Ključne riječi: Sandžak, Bošnjaci, Velika medresa, Drugi svjetski rat, Učiteljska škola, Sandžačka iskra, muhadžerluk, Tromeda, generacija rasprsnuća, kulturni i intelektualni centar, univerzitet, institucije

Abstract

The paper investigates the consequences of the collapse of the Sandzak-Bosniak elite caused by systemic blows to the collectivity of the Sandzak-Bosniak being and its re-emergence during the twentieth century, and the first decades of the twenty first century. The paper surveys chronologically all major events, institutions and individuals who had left indelible intellectual mark during certain historical epochs, starting from the interwar period and the influence of the Great Madrasa in Skopje on the formation of the first significant generation of modern intellectuals, through the Second World War and the Sandzak Bosniak victims of the communist period. It also examines all the decadent processes as well as traumatic events exacerbated by war in the 1990s and the subsequent transitional period until present moment.

Key words: Sandzak, Bosniaks, Great Madrasa, World War II, Teachers' School, Sandzak Spark, Immigration (Muhajirlik), generation of bursts, cultural and intellectual center, university, institutions

SANDŽAČKOBOŠNJAČKA INTELEKTULNA ELITA 1941-1945. GODINE

Drugi svjetski rat, uz sva svoja obilježja, donosi i polarizaciju prilika u kulturnom životu Bošnjaka koja proizilazi iz društvenih uvjetovanosti, ideoloških opredjeljenja i straha od etničkog čišćenja i genocida. Tako će se dio nadolazeće i obećavajuće sandžačkobošnjačke inteligencije međuraća, ne samo prikloniti komunističkim revolucionarnim pokretima već igrati važnu ulogu u pripremama, organiziranju i vođenju ustanka u Sandžaku i cijeloj Jugoslaviji. Centralna ličnost tog perioda i takvog opredjeljenja bio je Rifat Burdžović Tršo, a pored njega važnu ulogu imali su Junus Međedović, Muhamed Mule Musić, Mustafa Memić, Hivzija Sulejmani, Sait Orahovac, Edib Hasanagić, Rizo Ramić, Muhamed Abdagić, Ćamil Sijarić, Hivzija Ćatović i drugi.

Među samosvojnim i autohtonim braniočima Sandžaka koji nisu imali povjerenje ni u četničku ni u partizansku ideologiju i priklonili se ideji muslimanske milicije i dijelom partnerskih odnosa sa novonastalim prilikama jesu Ilijas Dobardžić, Kasim Hadžić, Sulejman Mašović te nekolicina njih koja se je pokušavala držati po strani u tekućim stvarima i svoj društveni angažman obavljati sa što manjom upadnošću, držeći se na margini stvarnosti, kakav je recimo bio Vehbija Hodžić.

Nijanse u društvenom, kulturnom i intelektualnom angažmanu sudioni-

ka ovog perioda veoma su važne za razumijevanje sveukupnih prilika života u Sandžaku. Revolucionarno opredijeljena omladina neumorno djeluje na stvaranju novih vrijednosti u Sandžaku, u te svrhe organizira tribine, performanse, susrete, i druge vidove neposrednog okupljanja i buđenja masa – prije svih omladinaca, radnika i seljaka – ali i putem štampanih sadržaja nastoji doprijeti do što većeg broja pojedinaca. Tako da će se, pored čestih proglasa, u periodu 1940-1941. obnoviti list „Glas Sandžaka“.¹ Pored lista „Glas Sandžaka“, periodično će se pojavljivati i bilteni sandžačkih partizanskih odreda, jedinica i brigada u kojima će, uz izvješća sa fronta i partijske direktive, zavidno mjesto zauzimati književni prilozima.² Poseban tretman u historiji sandžačkobošnjačke duhovnosti zgusnutog perioda 1941-1945. godine imat će autori koji rat provode samozatajno, u ilegali ili prisilnom kućnom pritvoru.

Drugu liniju intelektualnog i društvenog pregnuća u ratnim godinama 1941-1945. predstavljaju autori koji sudjeluju u prijašnjim i novonastalim glasilima i institucijama podržanim ili osnovanim od strane vlasti, odnosno njemačkih i talijanskih okupatorskih snaga, organa NDH. Njihova pozicija nije nimalo jednostavna, jer okruženi prijetnjom svog nestanka, proglasima i instrukcijama za etničko istrjebljenje nije im preostajalo ništa drugo do da se samoorganiziraju i potraže saveznike. Tako će politički i vojni predvodnici Novog Pazara, Tutina, Sjenice, Rožaja, Plava i Gusinja pronaći saveznike među Albancima, dok će Bošnjaci Nove Varoši, Prijepolja, Priboja, Pljevalja i Bijelog Polja pokušavati da se pripoje NDH-u i na taj način sjedine sa Bosnom. Krugu intelektualaca koji su vidjeli jedini spas za Bošnjake u prividnom savezništvu sa Hrvatima, uz glasovitog vođu muslimanske milicije Sulejmana Pačariza, pripadaju Ilijas Dobardžić, Kasim Hadžić i Sulejman Mašović. Dobardžić zbog svog književnog angažmana u glasilima pod kon-

¹ Vidjeti detaljnije: MUŠOVIĆ, Ejup; RADOVIĆ, Miodrag: *Borci novopazarskog kraja pali u NOR-u*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1974.

² MATOVIĆ, Ljubomir: *Sandžak peva slobodi*, Četvrti juli, Beograd 1986.

trolom NDH, biva lišen života 1945. godine, dok Kasim Hadžić, također zbog političkog i intelektualnog angažmana, kao gradonačelnik Priboja i urednik sarajevskog časopisa *Osvit*, biva osuđen na dugogodišnju robiju.³ Bliski intelektualcima zapadnog Sandžaka jesu i pazarski intelektualci Kadrija Elmazbegović i Vehbija Hodžić.

POSTRATNE TRAUME

Imajući u vidu činjenicu da se na teritoriji novoformirane FNRJ/SFRJ kao jedna od glavnih vrijednosti proklamira bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, te da dio bošnjačke komune zdušno prihvaća ovaj ideološki postulat a drugi dio ga odbacuje i kreće putem migracija, najčešće učinivši muhadžirluk ka Turskoj i djelimično Albaniji,⁴ javlja se i masovna polarizacija Bošnjaka, odnosno cijepanje njihovog nacionalnog tkiva sa dominacijom onih koji s ubjeđenjem vjeruju u bratstvo i jedinstvo i vrijednosti koje je donijelo komunističko uređenje Titove Jugoslavije. Da bismo do kraja, što preciznije i naučno utemeljenije sagledali sandžačkobošnjačku intelektualnu zbilju nakon Drugog svjetskog rata, nužno je da sublimiramo sve vidove njezinog egzistiranja, osobe zbog očitije razdjelnosti i etapnog utapanja u društvenopovijesna stremljenja određenog trenutka, obzirom na prisutnost sandžačkobošnjačkih intelektualaca u svim centrima bivše Jugoslavije, počevši od najznačajnijih do najmanje razvijenijih, i konstantnim pokušajima izgradnje vlastitog kulturnog, naučnog, književnog, ekonomskog i svakog drugog središta te nepostojanja i kontinuiranih nastojanja izgradnje sopstvenih institucija koje bi obezbijedile infrastrukturu za razvoj duhovnog iskaza sandžačkih Bošnjaka, markirat ćemo fazne granice jasno diferenciranih perioda od 1945. godine do danas.

³ OMERDIĆ, Muharem: *Hadži Kasim ef. Hadžić (1917-1990)*, Glasnik Rijaseta IVZ, br. 6/1990, str. 109-112.

⁴ BANDŽOVIĆ, Safet: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2006.

1945-1970.

U periodu 1945-1970. dolazi do uspostave društvenih vrijednosti koje će utjecati na cjelokupno sandžačko društvo druge polovice XX vijeka. Nova ideološka osnovica, koja je označila korjenit zaokret u odnosu na kulturalne, vjerske i nacionalne slojeve sandžačkih Bošnjaka, političkim odlukama države proglašene su za retrogradne smetnje na putu uzdizanja savremenog sandžačkog čovjeka. Zato se netom poslije rata zatvaraju i preostale vjerske škole, zaključno sa Novopazarskom medresom, koje su bile temelj u profiliranju intelektualaca. Umjesto njih, oformljuju se svjetovne prosvjetne ustanove sa zadatkom da, pored školstva, imaju i dvosmjernu društvenu ulogu s jednim krakom opismenjivanja širokih narodnih masa i njihovog pridobijanja za ideje komunističkog društvenog poretka i drugim krakom potpore i izgradnje novih, društveno prihvatljivih intelektualca. Među takvim prosvjetnim institucijama zasebno mjesto pripada Učiteljskoj školi u Novom Pazaru koja je u skoro tri decenije svog postojanja (1946-1974), pored velikog broja generacija sandžačkih učitelja, može se kazati uspješno obavila oba smjera svoje društvene zadaće. Tu našu tvrdnu potvrđuje i Rezolucija usvojena na Prvom saboru prosvjetnih radnika Sandžaka usvojena 30. 4. 1954. godine, u čijoj se trećoj tački kaže:

„Učiteljska škola u Novom Pazaru dala je Sandžaku priličan broj kadrova koji su pokazali vidne rezultate, kako u školi tako i u prosvjećivanju naroda ovog kraja uopšte. Oni su se, zajedno sa drugovima koji su došli iz drugih krajeva, uspješno uhvatili u koštac sa zaostalošću ovoga nekad zabačenog i zapuštenog kraja.“⁵

Pored drukčije koncipiranog školstva koje je imalo dati dugoročne re-

⁵ Bratstvo, 15. 5. 1954., broj 151, str. 1-2.

zultate u državno projektiranim nasrtajima na identitet Bošnjaka Sandžaka, prvu fazu ovog perioda presudno su omeđili događaji neposredno nakon završetka rata, odnosno odmazde nad uglednicima i braniocima sandžačkih gradova koje su se nadovezivale na Genocid u Lirskoj dolini,⁶ sa etničkim čišćenjem takvih razmjera kakvo je bilo na Hadžetu u periodu od 28. 11. 1944. godine do 1951. godine. gdje je, prema mišljenjima stručnjaka, ubijeno više hiljada najuglednijih bošnjačkih intelektualaca, vjerskih lidera, profesora, preduzetnika, esnaflija, studenata, begova, aga, kmetova i druge elite.

Jedan od važnih faktora uspostave novih vrijednosti jeste direktan udar na Islamsku zajednicu i vjernike, od posrednih i neposrednih zabrana upražnjavanja vjerskih obreda do rušenja starijih vjerskih objekata i džamija. Te konačnim udarom na osobni bošnjački porodični identitet donošenjem Zakona o skidanju zara i feredže i kontinuiranim nastojanjima izvođenja muslimanki iz porodičnog okružja.

Sve će ovo proizvesti podjelu bošnjačkog bića na dva kraka na one koji su podržavali i učestvovali u izgradnji novog poretka i one koji su bili protiv njega. Takvi su imali mogućnosti izbora da se u potaji skrivaju ili čine muhadžerluk prema Turskoj koji će se nakon Džentlenskog sporazuma 1954. godine dodatno intenzivirati i sandžačke gradove ostaviti bez velikog dijela autohtonog stanovništva bošnjačke i albanske nacionalnosti.

Ovakav slijed postratnih događanja postao je ostvariv uslijed činjenica da neki od najvažnijih intelektualaca nisu doživjeli kraj rata. Narodni heroj Rifat Burdžović Tršo stradao je u četničkoj zasjedi u noći između 2. i 3.

⁶ MURATOVIĆ, Admir: *Stradanje Bošnjaka za vrijeme Drugog svjetskog rata – politika zločina u kontinuitetu*, u zbornik radova *Bošnjaci i Drugi svjetski rat*, Mladi muslimani, Sarajevo 2012., str. 218.

oktobra 1942. g., slično kako su stradali i Bećo Bašić, Esad Šabović i mnogi drugi. Rat nije preživio ni jedan od rijetkih afirmiranih autora međuraća Ilijas Dobardžić.

Usljed opisanih društvenopovijesnih okolnosti, nakon rata nisu bili pošteđeni ni mnogi značajni intelektualci pa čak ni pripadnici i nosioci revolucionarne borbe, od koji neki odlaze na robiju, a nekima se oduzimaju ratne zasluge i odlikovanja i bivaju prešutno osuđeni na zabranu pisanja i objavljivanja.

U prvih pet godina nakon rata (1945-1950), u jeku tendencioznog soc-realizma, najsnažniji individualni glas među sandžačkobošnjačkim intelektualcima imao je Sait Orahovac, i to više u okviru svog folklorističkog rada nego književno-umjetničkog, jer je, uz Maka Dizdara, najangažiraniji jugoslavenski književnik koji predano radi na prikupljanju, valoriziranju i publiciranju partizanske narodne poezije i poezije obnove zemlje i izgradnje socijalizma.

Tek će pedesete godine donijeti prve knjige sandžačkobošnjačkih pisaca, i to već spomenutog Orahovca, te Junusa Međedovića, Ćamila Sijarića, Nusreta Idrizovića i Riza Ramića. Naravno, svi oni su uspijevali jer su se priklonili centrima gdje je ipak postojala neka vrsta liberalnijeg odnosa, za razliku od rigidnosti koja je iskazivana u samome Sandžaku i prema onim malobrojnim intelektulacima koji su se odvažili na kreativnost.

Jedan od upečatljivijih primjera takve rigidnosti zbio se pedeset četvrte godine kada je Amatersko pozorište u Novom Pazaru priredilo prazvedbu drame „Žalosna svadba“ Vehbije Hodžića. Taj čin je naišao na oštre kritike lokalnih protagonista obnove zemlje i izgradnje socijalizma pa je ova drama, čija je radnja smještena u vrijeme okupacije Novog Pazara, ubrzo skinuta sa repertoara i sve do prve decenije dvadesetog vijeka nikad više nije nigdje po-

stavljena. Međutim, cijeli slučaj nije završio bez polemike u lokalnoj štampi. Režimski kritičari Mijo Radović i Asim Đulović u tekstu „Žalosna svadba“ ocjenjuju ovo djelo „suzno-plačljivom melodramom skoro bez vrednosti“ „sa maglovitom i djelom punom ideološke zbrke“ osuđujući upravu Pozorišta kako je uopće dozvolila da se ovakav komad nađe na repertoaru, dok u sljedećem broju „Bratstva“ Hodžić pobija njihove stavove spočitavajući da je djelo prije nego je postavljeno pregledano od strane književno-estetski i ideološki značajnijih ljudi od njih te da je plod realnosti kao „nužnosti da jedno djelo bude književno vrijedno“ zasnovano na istinitom događaju, spočitavajući da kritičarima vjerovatno smeta pozitivan lik bega čija se ćerka zaljubljuje u skojevca i koji je odbija dati za gestapovca.⁷

S obzirom na to da je prva generacija sandžačkobošnjačkih intelektualaca, ili bar onaj dio nje koji je životno i umjetnički nadživio rat, izgradila sebi mjesto u nekom od centara bivše Jugoslavije, ovaj prostor je ostao bez prilike da izgrađuje sopstvene institucije koje su preduvjet sistemskog djelovanja, valoriziranja estetskih kvaliteta te promicanja značajnih vrijednosti ovog prijelomnog historijskog trenutka.⁸

Za nastanak druge generacije sandžačkobošnjačkih intelektualaca najzastupljenije su prosvjetne institucije koje su nagovještavale mogućnost uspostave vlastitog ekonomskog, kulturnog, intelektualnog i znanstvenog centra u Sandžaku. Tako će to biti prva i vjerovatno jedina generacija u dvadesetom vijeku koja će sistemski bar u početnoj fazi svog postojanja, izrastati na autohtonom sandžačkom podneblju. Novi Pazar je zahvaljujući Učiteljskoj

⁷ Bratstvo, br 153., 21. 6. 1954., str. 4; Bratstvo, br. 154., 7. 7. 1954., str. 4.

⁸ U Sarajevu su se trajno pronašli Ćamil Sijarić, Sait Orahovac, Rizo Ramić, Kasim Hadžić, Muriz Idrizovića; Zagrebu Nusret Idrizović i Sulejman Mašović; Beogradu Muhamed Musić; Podgorici Junus Međedović; dok će se Sarajevu vraćati Muhamed Abdagić. U Sandžaku će od te prve generacije intelektualaca ostati Vehbija Hodžić, te dijelom Mustafa i Jakub Memić.

školi postao regionalni prosvjetni centar u kome su se slijevali najtalentiraniji đaci iz svih dijelova Sandžaka, te djelimično okolnih srbijanskih gradova. U tom trenutku, to je bio i jedini medijski pokriven grad, jer od 1. juna 1945. godine u njemu počinje izlaziti list „Bratstvo“, organ Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Novopazarskog okruga.

U prvim godinama izlaženja, većina tekstova, pored direktiva Oblasnog komiteta, odnosit će se na izvještaje i naredbe o analfabetskim tečajevima, potrebama masovnog opismenjavanja, obrazovnim, agitatorskim i partijskim zadaćama prosvjetara i uspostavama kulturno-prosvjetnih institucija, osnovnih i srednjih škola, narodnih univerziteta, kulturno-umjetničkih društava, amaterskih pozorišnih trupa i fiskulturnih udruga. Početkom pedesetih godina „Bratstvo“ će također rijetko objavljivati književne priloge, pa čak i tada u propagandne svrhe. Jedina dva takva priloga su data prilikom donošenja Zakona o skidanju zara i feredže i široke akcije njegove implementacije kada objavljuje pjesmu *Muslimanki* Saliha Žučanina, koja je ustvari poziv muslimanki da „otvori oči“, „zbaci mrsku feredžu“, „razbije stare predrasude“ i „ogluši se o riječi onih koji joj govore da je skidanje zara i feredže grijeh“ jer joj to „Narodni ustav osigurava“⁹. U tom periodu stalna rubrika bit će i kolumna *Iz Avdine beležnice* u kojoj će se kroz sarkazam, ironiju, oštru, pa čak ponekad i prijeteću satiru kritizirati „društvena zaostalost“.

Druga polovica pedesetih godina donijet će prve rezultate agilnog insitiranja na promjeni društvene zbilje u kojima su se već izvele prve generacije učenika po komunističkom vrijednosnom obrazovno-odgojnom sistemu. Među njima je bilo i talentiranih đaka koje su profesori forsirali na liniji

⁹ ŽUČANIN, Salih: *Muslimanki*, Bratstvo, januar. 1951., br. 100. str. 2. Pjesma je preštampana i u sljedećem 101. broju od 19. 2. 1951. godine na naslovnoj strani zajedno sa Zakonom o skidanju zara i feredže uz poziv muslimankama da dođu na miting „Bez zara i feredže“.

aktualne politike i savremenih stremljenja. Kao rezultat takvih nastojanja, došao je i prvi đачki časopis za književnost, umjetnost i kulturu „Izvori“ koji je početkom 1956. godine ručno umnožavan i rasturan među omladinom, što je ponukalo uredništvo „Bratstva“ da, uz redovne brojeve, osnuju i mjesečni dodatak „Omladinsko bratstvo“. Međutim, uredništvo „Bratstva“, na čelu sa Mehmedom Bejtićem, postavilo je mladim literatama ultimatum i dalo smjernice kakvi će tekstovi imati prođu u ovom podlisku, podvlačeći da neće biti previše modernizma, izuzev onog koji gaji Ćosić u *Korenima*, oštro karikirajući jednu futurističku pjesmu iz „Izvora“, istovremeno hvaleći karikaturalno odnošenje prema islamskoj tradiciji: „No nisu svi prilozima ‘Izvorima’ takvi. Ima priloga koji bi rado bili objavljeni i u našem podlisku. Takva je karikatura minareta sa grupom čavki i tekstem: ‘Samo čavke dođu’. Na vrlo lep i duhovit način prikazan je napredak našeg društva i jedan preživeli spomenik zaostalosti.“¹⁰ Interesantno je da već u drugom broju „Omladinskog bratstva“ uredništvo donosi crtež manastira Sopoćani Dragoljuba Vujanca i to na značajnom mjestu (vrhu druge strane) bez ikakvog sarkazma, govora o zaostalosti i primitivizmu, na što je možda utjecalo na stav uredništva da „Omladinsko Bratstvo“ treba da bude slika mlade generacije, njenih težnji i stremljenja, borbi i uspjeha.

Rezultat tih mladalačkih nastojanja jeste i nastanak književnog kluba učenika Učiteljske škole i Gimnazije u Novom Pazaru „Sandžačka iskra“ u okviru koga će se razviti druga generacija sandžačkobošnjačkih intelektualaca. Njegovi članovi će vremenom preuzeti „Omladinsko Bratstvo“. u kome će prve priloge objavljivati: Zaim Azemović, Zaim Mehović, Zehra Ajanović, Husein Bašić, Ismet Rebronja, Ibrahim Hadžić, Iso Kalač, Maruf Fetahović, Šefko Alomerović, Amir Ćorović, Zulfo Poturović, Husein Derdemez, Šaban Kolašinac, Radovan Vučković, Miroslav Đurović, Miloje

¹⁰ (BEJTIĆ, Mehmed:) *Od uredništva*, Omladinsko Bratsvo, 1. 2. 1956., br. 1., str 1.

Đurović, Milojica Sparić, Nedeljko Nikolić, Tiodor Rosić, Milisav Savić, Danilo Cvijetić i drugi.

Šezdesetih godina „Sandžačka iskra“ će se polahko gasiti, mladi intelektualci će nastavljati stjecati obrazovanja u univerzitetskim centrima širom Jugoslavije, a dio njih i službovati po sandžačkim gradovima.

Jedan dio te druge generacije sazrijeva izvan Sandžaka, jer se školuje u drugim gradovima, najčešće na Kosovu, osobito Peći kojoj su gravitirali Bošnjaci rožajskog, bihorskog i plavsko-gusinjskog kraja. Krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina literarnom sekcijom u Pećkoj gimnaziji dominirat će Alija Džogović i Jašar Redžepagić, koji će se kasnije i trajno vezati za prostore Kosova.

Pedesete godine karakteristične su još po tome što u njima sazrijevaju i ozbiljni znanstvenici. Prvi sandžačkobošnjački doktor nauka bio je svršenik Velike medrese prof. dr. Sulejman Mašović doktorirao 1948. godine na Pravnom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta, gdje je proveo i većinu radnog vijeka. U Zagrebu će isto tako doktorske studije završiti Jašar Redžepagić i zajedno sa Džogovićem biti začetnik sandžačkobošnjačkog intelektualnog prisustva na Kosovu, odnosno književnom i naučnom centru Prištini. Pored trojice spomenutih, u prve poslijeratne sandžačkobošnjačke znanstvenike spada i filozof Rasim Muminović. Ovoj četverici pionira savremene znanstvene misli sandžačkih Bošnjaka, valja pridodati još Kasima Hadžića i Vehbiju Hodžića koji se posvećuju islamskim naukama i istraživanju muslimanske baštine.

Šezdesete godine polahko donose dominaciju humanističkih i znanstvenih vrijednosti u odnosu na angažirane i diktirane modele misli, pritisci na autore donekle bivaju relaksiraniji i isti se počinju oslobađati grča isključive usmjerenosti u svrhe njegovanja revolucionarnih tekovina, obnove zemlje i

izgradnje socijalizma. Sandžačkobošnjački intelektualci pokušavaju balansirati između zahtjeva vremena i naučnih i estetskih principa. Dominaciju i dalje nose pripadnici prve generacije kojoj će se pridružiti i autori bošnjačko-albanskog porijekla Hivzija Sulejmani i Esad Mekuli, dok će se autori druge generacije raspršeni po univerzitetskim centrima tek probijati, objavljivati u periodikama, učestvovati na raznim naučnim i književnim priredbama, ulaziti u intelektualna društva i biti aktivni sudionici akademskog i umjetničkog života. Glavni centri sandžačkobošnjačke duhovnosti bit će Sarajevo, zatim Priština, te Beograd, Zagreb i Podgorica.

Odlaskom većeg dijela članova „Sandžačke iskre“ Novi Pazar gubi šansu da postane intelektualni centar, dok će novi pokušaj izgradnje sandžačkog kulturnog i intelektualnog centra hlabavije strukture u vidu projekta „književnosti tromede“ doživjeti afirmaciju šezdesetih godina osnivanjem Međurepubličke kulturno-prosvjetne zajednice u Pljevljima.¹¹

Od šezdesetih godina pored Sarajeva, koje ostaje glavni centar u kome djeluju sandžačkobošnjački intelektualci, to postaju djelimično i Zagreb i Priština.

Priština postaje važna iz dva razloga. Nakon uspostave SFRJ, Islamska zajednica se dijeli prema teritorijalnim jedinicama, centar Povjereništva Islamske zajednice za Srbiju smješten je u Prištini, što doprinosi jačanju konekcija sjevernog Sandžaka sa AP Kosovo. To prisustvo intenzivira se otvaranjem Alaudin medrese u Prištini 1951. godine, prema kojoj se upućuju svi budući učenici medrese iz Sandžaka, Srbije, Crne Gore i Makedonije. Šezdesetih godina doći će i do osnivanja Univerziteta u Prištini na kome će veliki broj sandžačkih intelektualaca studirati i koji će postati jedan od

¹¹ Međuprepublička kulturno-prosvjetna zajednica utemeljena je 1962. godine u Pljevljima s ciljem afirmacije pisaca iz rubnih dijelova Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

značajnih centara treće generacije sandžačkobošnjačkih književnika.

1971-1990.

Period 1970-1990. predstavlja zrijeenje prve u komunističkom sistemu izgrađene generacije, ali i liberalizacije jugoslavenskog društva. U bošnjačkom narodu to je period naglašavanja osjećanja vlastite nacionalne posebnosti i težnji da se iz etničke odrednice „neopredijeljeni“ pomjeri ka nečemu konkretnijem, pa makar to bilo i „Muslimani“ sa velikim „M“. Naravno to će doći kao posljedica pojave snažne intelektualne elite.¹²

Sva ova dešavanja reflektiraju se i na sandžačkobošnjačku intelektualanu elitu, djelimično na prvu a osjetnije na drugu generaciju koja stupa na scenu sa autorskim knjigama u kojima dominiraju opsesivne teme zavičajnosti, muhadžerluka, doziranog preispitivanja vlastitih identitetskih posebnosti i dokazivanja pripadnosti onom centru ili ideologiji kojima se autor u sveopćoj razdjelnosti priklonio. To je vrijeme unutardržavnih migracija, rasprsnuća sandžačke inteligencije ka kulturnim, naučnim i elitističkim sredinama i pokušaja izgradnje vlastitog kulturnog centra hlabavije koherencije, što se prije ostalog odnosi na utemeljenje institucija koje će promicati kulturne posebnosti sandžačkog podneblja, počevši od Međurepubličke kulturno-prosvjetne zajednice u Pljevljima, koja će osnovati ozbiljnu izdavačku djelatnost i pokrenuti referentan književni časopis *Mostovi* (1972).¹³ U Bijelom Polju će se utemeljiti *Ratkovićevi književni susreti* (1970), Priboju manifestacija *Limske večeri* (1972), Prijepolju *Seoski dani Sretena Vukosavljevića* (1973), Plavu *Plavski književni susreti* (1976), Novom Pazaru prva likovna kolonija *Sopoćanska viđenja* (1975), naučni časopis *Novopazarski zbornik*

¹² FILANDRA, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998., str. 229-335.

¹³ Pored časopisa, utemeljila je i niz edicija među kojima su značajnije „Mostovi“ i „Tragovi“, kao i konkurs za mlade autore.

(1977) i *Oktobarski susreti pisaca*,¹⁴ Tutinu *Tutinski književni susreti „Hivzi Sulejmani“* (1976).

Otvaranjem Univerziteta u Prištini, iz ekonomskih i praktičnih razloga, sve veći broj mladih se opredjeljuje za studiranje na toj instituciji, što osjetno utiče i na odliv iz sarajevskog centra. Ovo pomjeranje središta imalo je dvojaku ulogu; s jedne strane veći broj mladih je dobijao priliku stjecati akademska zvanja, a s druge više ih se nakon studija vraćalo u Sandžak. Do devedesetih godina najzvučnija imena sandžačkobošnjačke inteligencije na Kosovu su Jašar Redžepagić, Alija Džogović, Hasnija Muratagić-Tuna, Sait Kačapor, Ćamil Dolićanin, Abdulah Mušović, Ismet Marković Plavnik, Fehim Kajević i Sahit Kandić, te sandžački intelektualci albansko-bošnjačkog porijekla Hivzija Sulejmani, Esad Mekuli, Hasan Mekuli, Abedin Ferović i drugi. Ova skupina će, uz Bošnjake prizrenske regije, činiti jezgru bošnjačke inteligencije na Kosovu do devedesetih godina.

Pored Sarajeva, Prištine i Beograda, dio sandžačkih Bošnjaka vezivat će se za Podgoricu, dijelom studijama a dijelom profesionalnim karijerama, a neće biti rijetki ni oni koji će studije nastavljati u Skoplju. Najmanje će ih odlaziti u Zagreb, Ljubljanu i Novi Sad. Svi će oni prihvaćati uticaje sredina u kojima intelektualno sazrijevaju, i voditi neku unutarnju borbu između sandžačkog, preovladavajućeg identiteta centra u kom se izgrađuju i težnji za otkrićima evropskog, odnosno globalnog svjetskog identiteta.

Afirmirani autori nastavljat će kontinuirano bogatiti opuse njegujući duh već izgrađenih vlastitih poetika s manjim ili većim preobraženjima. Najznačajniji otklon od preovladavajuće matrice napravit će Nusret Idrizo-

¹⁴ Oktobarski susreti pisaca bili su dio manifestacije Udruženja književnika Srbije, jedan od najznačajnijih književnih festivala u SFR Jugoslaviji. Kao dio zvaničnog programa, svjetski poznati pisci su dan ili dva provodili u Novom Pazaru gdje su održavali književne večeri i imali prigodne programe.

vić romanom *Ikona bez Boga* koje će biti prvo sandžačkobošnjačko djelo u duhu težnji za ostvarenje prava na identitetske posebnosti.¹⁵

Nakon povratka građanskih prava, u javni život vratiti će se i Muhamed Abdagić. Doduše, taj polagahni uspon neće biti jednostavan, jer će Abdagić u svoj svojoj tjeskobi morati uložiti lična sredstva kako bi štampao vjerovatno najobimniji bošnjački roman tog doba *Feniks I i Feniks II*, s aktueliziranom sandžačkom problematikom od okupacije Sandžaka 1912. godine do savremenog trenutka življenja, uz puno autobiografskih reminiscencija i lucidnog poigravanja fikcijom i zbiljom.¹⁶

U naučnom smislu, najznačajnije djelo naših autora sedamdesetih godina jest knjiga Vehbije Hodžića *Temelji islama I, Smisao i svrha propisa*, kojom je otvorena Preporodova biblioteka, a predstavljala je ujedno i prvu autorsku knjigu iz oblasti islamistike poslije Drugog svjetskog rata.¹⁷

Sedamdesete godine prvijencima će se javiti Husein Bašić, Zuvdija Hodžić, Iso Kalač i Ibrahim Hadžić. Najveću pozornost čitalaca i književne kritike izazvao je roman *Tuđe gnijezdo* sa snažnom književnoumjetničkom artikulacijom teme muhadžerluka i pogroma Bošnjaka izazvanog ratovima i nasrtajima na njihovo biće.¹⁸ Bašić će se već od ove faze trajno odlučiti za

¹⁵ IDRIZOVIĆ, Nusret: *Ikona bez Boga*, Matica Hrvatska, zagreb 1970.

¹⁶ ABDAGIĆ, Muhamed: *Feniks I (Život Šaćirov prije objave)*, autorsko izdanje, Sarajevo 1971; *Feniks II (Život Šaćirov poslije objave)*, autorsko izdanje, Sarajevo 1972; *Tvrđi grad*, autorsko izdanje, Sarajevo 1973; *Zemlja*, Veselin Masleša, Sarajevo 1975; *Lutajući brod*, Svjetlost, Sarajevo 1977.

¹⁷ HODŽIĆ, Vehbija: *Temelji islama I, Smisao i svrha propisa*, Preporod, Sarajevo 1971.

¹⁸ BAŠIĆ, HUSEIN: *Crni dukati: izbor iz narodnog stvaralaštva plavskogusinjskog kraja*. Književni klub Ivangrad, Ivangrad 1970; *Od sunca ogrlica*, pjesme, Međurepublička zajednica za kulturnoprosvietnu djelatnost, Pljevlja 1970; BAŠIĆ, HUSEIN: *Ispod zlatnih streha – izbor iz narodnog stvaralaštva plavsko-gusinjskog kraja*, Rukovet, Subotica 1972; *Bestražje, pjesme*, Obod, Cetinje 1972; *Neviđena zemlja*, priče, Grafički zavod, - Titograd 1973; *Prošle*

pripadnost podgoričkom krugu, za razliku od njega Zuvdija Hodžić će sve tri svoje knjige iz sedamdesetih godina u trogodišnjem rasponu štampati isključivo u Titogradu.¹⁹

Još od rane mladosti nagrađivani Hodžić će romanom *Gusinjska godina* izazvati šok, jer će u njemu oživjeti priču o genocidu nad Bošnjacima i Albancima 1912/1913. godine i pokušajima njihovog pokrštavanja. Roman je bio izuzetno čitan i visoko ocijenjen od strane književne kritike, ali ideološki napadan. Tako će ući u najuži izbor za Ninovu nagradu 1976. godine, ali je neće dobiti baš zbog tih ideološko-političkih nesuglasja, iako će po brojnim anketama biti proglašen za najbolju knjigu godine, a glavni urednik NIN-a će čak napisati da je *Gusinjska godina* sedamnaest kopalja ispred ostalih knjiga objavljenih te godine, što će utjecati da privremeno odustane od rada na već koncipiranom novom romanu:

“Takve su kritike bile da sam se uplašio da nastavim roman čiji sam nastavak planirao. I napravio sam dužu pauzu do mog sljedećeg romana „Davidova zvijezda”.²⁰

Ibrahim Hadžić prvi je poslijeratni sandžačkobošnjački pisac koji će se vezati za Beograd. Poetskim četveroknjižjem obilježiti će sedamdesetu deceniju kao lirik metropole i zavičaja, možda od sandžačkobošnjačkih autora najviše oslobođen dominacije zavičajnih tema, promišljajući iste kao širinu i ljepotu sjećanja u samoći i metropoljanske samoodsutnosti i traženja smisla oči, poezija, Odzivi, Bijelo Polje 1974; Utra, pesme, Nolit, Beograd 1979; Jato u nevidjelu, pjesme. Obod/Narodna knjiga, Cetinje/Beograd 1980; Tuđe gnijezdo, roman, Svjetlost/Pobjeda, Sarajevo/Titograd 1980.

¹⁹ HODŽIĆ, Zuvdija: *Na prvom konaku*, Grafički zavod, Titograd 1970; *Gluva zvona*, Grafički zavod, Titograd 1973; *Gusinjska godina*, Pobjeda, Titograd 1976.

²⁰ MUSIĆ, Kemal: *Kovač dukata livenih riječima*, Danas, dodatak Sandžak danas, 14. 4. 2011., http://www.danas.rs/dodaci/sandzak/kovac_dukata_livenih_rijecima.42.html?news_id=213574

življenja u poeziji, prirodi, čitanju i razmišljanju kao elementima koji čine sazvučje vaseljene kao što korelacija zavičaja i velegrada jesu osnov pjesnikovog samopreispitivanja.²¹

Iso Kalač će dobar dio svog kontraverznog životnog puta nakon Učiteljske škole provesti u Sarajevu. U tamošnjem književnom ambijentu važit će za ozbiljnog pisca i književnog kritičara.²²

Prvi sandžačkobošnjački autor iz kruga studenata Prištinskog univerziteta na prijelazu iz druge u treću generaciju jeste Fehim Kajević (1945). Kajević je tokom studija uređivao studentski časopis *Novi svet*, gdje je i objavio svoju prvu knjigu poezije *Budeš mrtav*. Nakon završetka studija, odlazi za Titograd, gdje djeluje kao književnik, funkcioner crnogorskih književnih društava i publicista.²³

Među rijetkim pripadnicima druge generacije autora koji su se odlučili za medresu jeste pjesnik i prozaist Ahmed I. Pupović, koji poslije rata pohađa Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu, poljoprivrednu školu u Baru i administrativnu školu u Beogradu, da bi ipak studijama, životom i književnošću pripadao zavičaju i crnogorskim književnim krugovima.²⁴

Autori *Sandžačke iskre* koji će se 1972. godine javiti prvim knjigama su Zaim Azemović i Ismet Rebronja. Riječ je o autorima, sasvim posebnih

²¹ HADŽIĆ, Ibrahim: *Harfa vasiona*, Studentski izdavački centar, Beograd 1970; *Vežbanje osećanja*, Dom omladine, Beograd 1973; *Oformiti jedinstvenu životinju*, Prosveta, Beograd 1974; *Vreli tragovi*, Narodna knjiga, Beograd 1979.

²² KALAČ, Iso: *Kandžanske bugarije*, Svjetlost, Sarajevo 1970; *Šjetansko groblje*, Veselin Masleša, Sarajevo 1972; *Smijalište*, Svjetlost, Sarajevo 1974.

²³ KAJEVIĆ, Fehim: *Budeš mrtav*, Jedinstvo, Priština 1971; *Čudarije*, Pobjeda, Titograd 1975; *Letač*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, Pljevlja 1976.

²⁴ PUPOVIĆ, Ahmet: *Oniks sa Prokletija*, autorsko izdanje, Plav 1971. *Svijetu amanet*, poezija, Zajednica Kulture 1977.

poetika, ali istog izvorišta zavičajnih sandžačkih tema. Azemović će u zbirci pripovijedaka *Gladna i zlatna brda* dati sliku socijalnih aspekata sandžačke poslijeratne zbilje, prikazati tegobu življenje i motive odlaska iz zavičaja, te biti prvi među sandžačkobošnjačkim piscima koji će svoje likove iz muhadžerskih tema prevesti u novu sredinu i prikazati svu surovost te „obecane zemlje“ prema pridošlicama.²⁵ Za razliku od njega, Ismet Rebronja će se odrediti kao pjesnik zavičajnih metafora, simbola, osobitog lirskog izraza nadojenog sarkazmom i ironijom prema pokondirenoj stvarnosti, tragajući za izvornim vrijednostima od folklora, preko mita i legende do paganskih i antičkih mislilaca i mudrosti.²⁶ Raspet između života u pazarskoj, ali ipak ne zavičajnoj, provinciji gdje mu je povjerena uloga svojevrsnog nadzornika kulture, sputan između strahova da se ostane na liniji i čežnji da se ne izgubi nit s vlastitom tradicijom izlaz iz tog hoda po ivici bankine tražio je u širini beogradskog književnog kruga, tako da više nego ostali sandžačkobošnjački pisci biva vezan za Beograd i Udruženje književnika Srbije, što će donekle utjecati i na njegovo opredjeljenje da većinu svojih djela piše na ekavici, što će otvoriti put i drugim autorima da veći ili manji dio svog opusa pišu na srpskoj varijanti zajedničkog jezičkog standarda.

Sedamdeset treća godina bit će značajna i po tome što će se u njoj pojaviti i prva knjiga sandžačkobošnjačkog filozofa Rasima Muminovića posvećena mislima Ernesta Blocha.²⁷

Sedamdeset pete godine na sarajevskom Institutu za društvena pitanja „Veljko Vlahović“ raditi će se nekoliko bitnih naučnoistraživačkih projekata

²⁵ AZEMOVIĆ, Zaim: *Gladna i zlatna brda*, Književni klub prosvetnih radnika Srbije, Beograd 1972; *Mijene*, pjesme, Književni klub „Vladimir Mijušković“, Nikšić 1977.

²⁶ REBRONJA, Ismet: *Knjiga rabja*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, Pljevlja 1972; *Izložba*, Zajednica kulture, Novi Pazar 1976; *Gazilar*, Nolit, Beograd 1978.

²⁷ MUMINOVIĆ, Rasim: *Filozofija Ernesta Bloha*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd 1973.

o Sandžaku, među kojima će najznačajniji biti istraživanja Ljubomira Cvijetića *Kulturna djelatnost i književno stvaranje Muslimana iz bivšeg Sandžaka između dva svjetska rata* i Ibrahima Bakića *Iseljavanje Muslimana u Republiku Tursku sa područja opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin*.²⁸ Ovo će biti prva studijska istraživanja iz književnosti i historije Bošnjaka Sandžaka, ukoliko izuzmemo godinu dana prije objavljenu knjigu Ejupa Mušović i Miodraga Radovića *Borci novopazarskog kraja pali u NOR-u*²⁹ i niz drugih manjih i većih publicističkih radova i manjih studija o revolucionarnom nasljeđu.

Krajem šezdesetih godina, Radovan Vučković će za kruševačku Bagdalu prirediti izbor *Novije poezije Sandžaka*, u kojoj će biti tretirani pjesnici svih sandžačkih naroda.³⁰ Iste godine, u Sarajevu će se pojaviti zbirka poezije *Potop* Huska Džigala, a u Sopotu *Sunce* Hivza Spahića.³¹

Muhamed Musić, pripadnik velikomedresantske generacije, zaslužni borac NOB-a i prvi Titov ambasador u Turskoj, uspio je tek 1976. godine objaviti roman *Vrtlog* sa tematikom stradalaštva i muhadžerluka sandžačkih Bošnjaka s kraj XIX i početka XX vijeka.³² Iste će se godine prvom poetskom zbirkom, nakon dugogodišnjeg izmaka iz književnosti u nauku i fol-

²⁸ CVIJETIĆ, Ljubomir: *Kulturna djelatnost i književno stvaranje Muslimana iz bivšeg Sandžaka između dva svjetska rata: naučnoistraživački projekat*, Fakultet političkih nauka "Veljko Vlahović" - Institut za društvena istraživanja, Sarajevo 1975; BAKIĆ, Ibrahim: *Iseljavanje Muslimana u Republiku Tursku sa područja opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin: naučnoistraživački projekat*, Fakultet političkih nauka "Veljko Vlahović" - Institut za društvena istraživanja, Sarajevo 1975.

²⁹ MUŠOVIĆ, Ejup; RADOVIĆ, Miodrag: *Borci novopazarskog kraja pali u NOR-u*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1974.

³⁰ VUČKOVIĆ, Radovan: *Novija poezija Sandžaka*, Bagdala, Kruševac 1968.

³¹ DŽIGAL, Husko: *Potop*, Veselin Masleša, Sarajevo 1975; SPAHIĆ, Hivzo: *Sunce: zbirka pesama*, autorsko izdanje, Sopot 1975.

³² MUSIĆ, Muhamed: *Vrtlog*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, Pljevlja 1976.

kloristiku, javiti i Alija Džogović,³³ kao i sazreli književni historičar Muriz Idrizović.³⁴

Značajnost Zavičajnog muzeja (danas Ras) u Novom Pazaru dolaskom Ejupa Mušovića na mjesto direktora bit će sve izraženija, pogotovu nakon njegove odbrane doktorske teze na Univerzitetu u Beogradu, zahvaljujući kojoj će postati prvi sandžačkobošnjački doktor historijskih nauka, što će mu omogućiti predan rad na kulturnom polju. Tako će, kako smo već spomenuli, sedamdeset sedme godine pokrenuti prvi naučni časopis na teritoriji Sandžaka *Novopazarski zbornik*, i pored toga objaviti putopis iz 1913. godine Francuza Graviera Gastona *Novopazarski Sandžak*,³⁵ dok će sam Mušović publicirati studiju o etničkom porijeklu Bošnjaka Novoga Pazara.³⁶ Zavičajni muzej će također objaviti i prvu knjigu autora jednog od najagilnijih članova Sandžačke iskre Marufa Fetahovića *Prohodišta*, kao i pripadnika prištinskog kruga autora Šabana Šarenkapića *Sve manje isti*.³⁷

Do kraja sedamdesetih godina biblioteka sandžačkobošnjačkih autora će biti bogatija za još dvojicu autora koji će se prije objavljivanja prve knjige javljati u sarajevskoj i beogradskoj periodici. Aziz Kadribegović, među prvim generacijama sandžačkih poslijeratnih studenata književnosti u Sarajevu, profesionalno se vezao za glasila Islamske zajednice i povremeno objavljivao radove u *Analima Gazi Husrev-begove Biblioteke*, *Glasniku VIS-a*,

³³ DŽOGOVIĆ, Alija: *Cvet i rana*, Jedinstvo, Priština 1976; DŽOGOVIĆ, Alija: *Narodne lirske pesme Metohije*, Jedinstvo, Priština 1979.

³⁴ IDRIZOVIĆ, Muris: *Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1976; IDRIZOVIĆ, Muris: *Abdurezak Hivzi Bjelevac: život i književno djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1978.

³⁵ GRAVJE, Gaston: *Novopazarski Sandžak*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1977.

³⁶ MUŠOVIĆ, Ejup: *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut SANU, Beograd 1979.

³⁷ ŠARENKAPIĆ, Šaban: *Sve manje isti*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1979.

Takvimu i Preporodu, objavit će knjigu *Stope u pijesku*.³⁸ S druge strane, kao izraziti predstavnik beogradskog kruga i postmodernog poetskog izraza s prvom knjigom pjesama autentične poetike raslojene između postmodernih stremljenja, života u velegradu i zavičajnih propitivanja, *Grada za pripovetke*, objavit će i Sinan Gudžević.³⁹

Kao posvemašnje iznenađenje na kraju decenije, javit će se Refik Ličina, osvojivši prvu nagradu na najprestižnijem literarnom konkursu za mlade pjesnike zagrebačkom *Goranovom proljeću*, gdje će i objaviti prvu knjigu poezije *Poznavanje prirode* 1980. godine.⁴⁰

Osma decenija XX stoljeća proteći će u sintetiziranju opusa prve generacije, zrelim djelima druge generacije, knjigama daljnjeg koncipiranja poetika treće generacije s općejugoslavenskim prožimanjima i naglašenom osjećajnošću za vlastitim identitetskim osobenostima te otvaranjima zabranjenih tema, kao i pojavama nove generacije autora koja će, pored drukčije konceptualizacije kanona, unijeti i bogatstvo u žanrovskom pogledu. Naravno, uz sve to dolazi i do razuđenosti u pogledu odabira tema s konstantnim naglašavanjem zavičajnog i još uvijek velikim Sijarićevim utjecajem, što će postati i svojevrsni stereotipni šablon književnih kritičara kada god se određuju prema nekom od sandžackobošnjačkih autora.

Sijarićeva dominantnost ogledat će se i u tome što će početkom osamdesetih godina sarajevska Svjetlost izdati njegova *Sabrana djela* u deset knjiga, dok će različiti izbori njegovih pripovjedaka izlaziti širom Jugoslavije,⁴¹ ta-

³⁸ KADRIBEGOVIĆ, Aziz: *Stope u pijesku*, Svjetlost, Sarajevo 1979.

³⁹ GUDŽEVIĆ, Sinan: *Grada za pripovetke*, Prosveta, Beograd 1978.

⁴⁰ LIČINA, Refik: *Poznavanje prirode*, Goranovo proljeće, Zagreb 1980..

⁴¹ SIJARIĆ, Ćamil: *Sabrana djela I-X*, Svjetlost, Sarajevo 1981; *Izabrane pripovjetke*, Univerzal, Tuzla 1982; *Priče kod vode. Izbor pripovjedaka*, Srpska književna zadruga, Beograd 1982. *Pripovijetke*, Svjetlost, Sarajevo 1984/85.

kođer on će biti i prvi sandžačkobošnjački pisac o kome će se organizirati naučni simpoziji i o čijem će se djelu izdavati akademski zbornici.⁴²

Osamdesetih godina historijskim istraživačkim studijama javit će se Mustafa Memić, dajući najkompletniju sliku o značaju skopske medrese za razvoj intelektualne i slobodarske ideje Sandžaka i uloge polaznika ove škole u revolucionarnom pokretu, kao i monografsku studiju o plavsko-gusinjskom kraju.⁴³ Jedan od rijetkih svršnika Novopazarske medrese međuratne generacije koji će se baviti književnim, naučnim i istraživačkim radom jeste i Jakub Memić koji će u osmoj deceniji napraviti prvi poslijeratni izbor hadisa (izreka) Poslanika Muhammeda, a.s.⁴⁴

Možda bi najbolja paradigma kojom bismo mogli definirati intelektualna pregnuća sandžačkobošnjačkih autora ovog perioda bila ona koju je u naslovu svoje zbirke kratke proze s početka osme decenije naznačio Zaim Azemović – *Dug zavičajju* – jer se kroz djelo većine ovih autora prožima zavičajnost kao noseća nit polimorfnih poetika.

U sarajevskom, zagrebačkom, beogradskom i prištinskom krugu osamdesetih križali su se individualni i kolektivni poetski poticaji, među njima kao zlatna vezivna nit i samosvojna poetika sandžačkobošnjačkih autora svijetle generacije, ali najparadigmatičniji je primjer baš pripadnika druge generacije Nusreta Idrizovića (Zagreb), Isa Kalač (Sarajevo), Ibrahima Hadžića (Beograd) i Jašara Redžepagića (Priština), u čijim književnim inspiracija-

⁴² *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića / izbor i redakcija Dejan Đuričković; urednik Izet Sarajlić*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1986.

⁴³ MEMIĆ, Mustafa: *Velika Medesa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Fonografika, Skopje 1984; MEMIĆ, Mustafa: *Plav i Gusinje u prošlosti*, Izdavačka delatnost „Veljko Vlahović“, Beograd 1989.

⁴⁴ MEMIĆ, Jakub: *Izbor Poslanikovih hadisa*, Starješinstvo islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo 1984..

ma možemo naslutiti sve prednosti i tragičnosti identitetskog rasprsnuća na krajnjim kotama amplitude. S jedne strane, Idrizović će uroniti u preislamska određenja bošnjačkog identiteta i možda čak i svestranije prići temi stećaka nego i Mak Dizdar, kreirajući postmodernu trilogiju između esejskog i romanesknog stila *Kolo bosanske škole smrti*, *Kolo tajnih znakova* i *Kolo svetog broja*,⁴⁵ dok će se, sa druge strane, Iso Kalač sve više odrođavati od vlastitog identiteta i razobličavati se kao produkt velikosrpskog projekta srbizacije Bošnjaka kroz bogohulni *Roman o Muhammedu* kojim sebi otvara put za konvertiranje u pravoslavlje.⁴⁶ Negdje na sredini polarizacijskog kazona osamdesetih, s nikad dovoljno strepnje i opreza i protuteže zavičajnog i metropolskog, naći će se pjesnik Ibrahim Hadžić s dvjema zbirkama poezije *Na staklu zapisano* i *Isti život*,⁴⁷ dok će znanstvenik Jašar Redžepagić i simbolično hrliti ka zavičaju objavljujući prvi poetsku zbirku *Ruka na ruci* u Međurepubličkoj kulturno-prosvjetnoj zajednici u Pljevljima.⁴⁸

Treća, uvjetno nazvana, generacija rasprsnuća, sandžačkobošnjačkih autora u osmoj deceniji doživljava puninu pregalaštva. Raspoređena po kulturnim centrima, ova generacija je jugoslavenskoj inteligenciji podarila prilično važnih imena i stavila neizbrisiv trag prije svega u podgoričkom,

⁴⁵ IDRIZOVIĆ, Nusret: *Kolo bosanske škole smrti*, Globus, Zagreb 1984; *Kola tajnih znakova*, Globus, Zagreb 1987; *Kolo svetog broja*, Globus, Zagreb 1990. Pored trilogije o stećcima Idrizović će u ovom periodu objaviti i roman *Vučja gora* Oslobođenje, Sarajevo 1986.

⁴⁶ KALAČ, Iso: *Roman o Muhammedu*, Oslobođenje/Oliva, Sarajevo/Podgorica 1985. Kalač će pored ovog romana osamdesetih godina objaviti još i romane *Vjetrometina* (1982), *Sveti i ukleti* (1982) i *Smrt za vrat*, kao i knjige eseja i književne kritike *Priča i vrijeme* (Zija Dizdarević i međuratna priča u BiH), Oslobođenje, Sarajevo 1985. *Tragika pisanja* (ogledi ieseji), Univerzal, Tuzla 1988.

⁴⁷ HADŽIĆ, Ibrahim: *Na staklu zapisano*, BIGZ, Beograd 1987; *Isti život* (izabrane i nove pesme), Univerzitetska riječ, Nikšić 1988

⁴⁸ REDŽEPAGIĆ, Jašar: *Ruka na ruci*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, Pljevlja 1985.

sarajevskom i prištinskom književnom krugu.

Naporedo sa prve tri generacije, u osmoj deceniji dvadesetog vijeka pojavila se i četvrta generacija sandžačkobošnjačkih autora, koju uvjetno možemo nazvati **generacija tromede**, s obzirom na to da će većina njih izrastati pod utjecajem ove ideje i kroz periodične i autorske edicije Međurepubličke kulturno-prosvjetne zajednice iz Pljevalja. Među istaknutijim pripadnicima ove generacije su Murat Baltić, Hamdija Kalač, Dervo S. Pušina, Izet Sadagić, Redžeb Kijametović, Fatima Muminović-Pelesić, Zahit Kahrimanović, Hasan Šabović, Sadrija Sijarić, Hodo Katal, Safet Hadrović Vrbički, Senadin Pupović, Nedžib Vučelj, Enes Pelidija, Edina Bašić, te Uzeir Bukvić. Naravno pored ovih autora koji su se na neki način vezivali za tromedu, ovoj generaciji pripadaju i autori koji svoje autorske začetke obznaju isključivo u nekim od centara ili užem zavičaju. Tako će se, recimo, Safet Plakalo, Iso Porović i Raif Hajdarpašić vezati za Sarajevo, Avdija Kajević i Avaja Osmanagić-Tuzović za Podgoricu, Erol Avdović, Hakija Avdić i Safet Sijarić za Beograd, Omer Turković, Husein Ljajić i Sait Kačapor za Novi Pazar, te Ferko Šantić za Prijepolje.

U Podgorici je osamdesetih godina oformljena sindikatska radnička udruga pisaca Sekcija pisaca-radnika Crne Gore u kojoj se profiliraju bjeopoljski dječiji pjesnik i satiričar Avdija N.H. Kajević i Nikšićanka Avaja Osmanagić-Tuzović.⁴⁹

⁴⁹ KAJEVIĆ, Avdija: *Da se pitam*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica 1988; *Vrući pepeo*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica 1989; *Bijelo more*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica 1990; OSMANAGIĆ-TUZOVIĆ, Avaja: *Presjeci tišine: i druge lovačke priče*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Titograd 1988; *Podgoričke priče: anegdote i šale*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Titograd 1990.

U beogradskom krugu prve knjige objavit će Erol Avdović, Safet Sijarić i Hakija Avdić.⁵⁰

Pored ovih izvorno sandžačkih autora i njihovih djela, osamdesetih godina u Beogradu će izaći i nekoliko važnih knjiga o usmenoj književnosti Sandžaka. Ova tvrdnja se prije svega odnosi na dvotomno djelo Alberta Bejtsa Lorda *Pevač priča* (1. teorija, 2. praksa) u kome se sintetizira višedecenijsko bavljenje ovog harvardskog homerologa sandžačkobošnjačkom epikom i pjevačima, osobice Avdom Međedovićem i njegovim epom Ženidba Smailagić Meha.⁵¹

Pored književnih pregalnika, osamdesetih godina počinje i stasavati i jedna cijela generacija historičara, koji isto tako, raspoređeni po naučnim i kulturnim centrima ulaze u elitističke krugove eminentnih stručnjaka, poput Šerba Rastodera, Enesa Pelidije, Smaila Čekića, Hakije Zoranića, Azema Kožara, Safeta Bandžovića, Raifa Hajdarpašića i dr. koji će puninu intelektualnog pregnuća i autorskog opusa ostvariti u decenijama koje slijede.

LOMOVI I MIJENE (1991-2000)

Krajem osamdesetih godina, nakon perioda dominacije komunističke ideologije i prelaska na višepartijski sistem, svi jugoslavenski narodi osnivaju nacionalne stranke koje, uz ostalo, preuzimaju i kulturnu politiku svog naroda. Bošnjaci se okupljaju oko nacionalno-političkog pokreta Alije Izetbegovića. Teritorij Sandžaka, lenjirski izdijeljen na sjeverni (srbijski) i južni (crnogorski) dio, s obzirom na svoj geostrateški položaj prema BiH, Kosovu, Srbiji i Crnoj Gori, također biva na udaru i proživljava strahovitu

⁵⁰ AVDOVIĆ, Erol: *Dnevnik imitacije*, Grafos, Beograd 1988.

⁵¹ BEJTS LORD, Albert: *Pevač priča. 1, Teorija*, Idea, Beograd 1990; *Pevač priča. 2, Primena*, Idea, Beograd 1990.

policijsku diktaturu, vojnu okupaciju, ekonomsku i kulturnu izolaciju, što će dovesti do teških zločina, otmica, ubistava, političkih montiranih procesa, etničkog čišćenja rubnih područja od nersrpskog stanovništva (Bukovica, Štrpci, Sjeverin, Pešter, Bihor, Komaran, Kukuroviće i dr.), i proizvesti intenzivne pokrete bošnjačkog stanovništva prema zemljama Zapadne Evrope i stvaranja drugog vala sandžačkobošnjačke migracije.

Sve ove društvene uvjetovanosti dovest će do velike promjene na planu sandžačkobošnjačke intelektualne elite. S obzirom na prisutnost sandžačkih intelektualaca u svim centrima bivše Jugoslavije, tako da neće ostati gotovo ni jednog autora u čijem opusu aktuelni trenutak neće dominirati. Egzistencijalna ugroženost doprinijet će da svi oni potraže sigurnost u zavičaju, što će stvoriti privid pravog kulturnog centra, jer će se u međuvremenu oformiti i institucije kulture: Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Udruženje pisaca Sandžaka, Matica Bošnjaka, Kulturno-umjetničko društvo „Sandžak“, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Časopis za književnost Mak i Izdavačka kuća Damad, Revija Sandžak, Sandžačke novine. Također, i Islamska zajednica će uspjeti da prebrodi krizu raspada zajedničke države, te će oformiti Mešihat islamske zajednice Sandžaka, Medresu „Gazi Isabeg“, Biblioteku „Gazi Isa-beg“, Izdavačku djelatnost „El-Kelimeh“, magazin „Glas islama“, renovira veliki broj ruiniranih džamijskih kompleksa i izgradi nove, te sveukupno doprinese progresivnim pomjeranjima vjerske i nacionalne svijesti egzistencijalno ugroženog naroda.

Položaj sandžačkobošnjačkih intelektualaca u predratnoj atmosferi i u trenucima rađanja velikosrpskog nacionalizma i pokušajima getoizacije kulture možda je najbolje definirao Refik Ličina u objašnjenju svoje odluke da napusti Novi Pazar i Sandžak i otisne se u egzilantsku nesigurnost. On će u jednom neobičnom intervjuu na lokalnom forumu, obrazlažući nekadašnjem čitaocu zašto mu je, kao bibliotekar gradske biblioteke, preporučio neku

njemu nerazumljivu knjigu, između ostalog, kazati: “I dakle, u času kad je ti držiš u rukama, godina bi mogla biti 1987., 1988. U to se vrijeme već ‘događa narod’, srpske institucije u kulturi čiste se od nepodesnih kadrova i ja sam, uz još jednu koleginicu, proglašen tehnološkim viškom i čekam da me izbace odatle (govorilo se da ću završiti u onom stovarištu u Selakovcu).”⁵² I zaista, izuzev onih autora koji su prije tog zloradog vremena uspjeli otići u mirovinu, bošnjački intelektualci u Sandžaku su u tom trenutku bili na razdjelnici – ili da budu dio događanja nekog od naroda i kroz političke poluge ostvare egzistenciju, ili da ostanu dosljedni svojim estetskim uvjerenjima i budu na margini historijske mijene, što će u konačnici dovesti do ozbiljnije ugroženosti percepcije i valorizacije njihovog opusa. Tu dramu nesigurnosti dodatno su dozirali svakodnevni nasrtaji na lična uvjerenja autora koji su odrastali na ideji suživota i međukulturnih utjecaja, preplitanja i prožimanja, što je vodilo direktnom urušavanju svijeta generacija šezdesetih i sedamdesetih manje opterećenih povješću i zadojenih kozmopolitizmom u duhu evropskih vrijednosti i rock en roll identiteta. Intelektualci su u pseudonacionalnim pomamama s naročitim provincijskim dimenzijama prinuđivani da se prilagode takvim težnjama ili otisnu u svijet, kao što će uostalom i sam Ličina, s vremenskom distancom od skoro dva desetljeća, kazati u potresnom predgovoru zbirci *Predikon for Eurydike*: „Krajem 1991. godine, takvi naponi postali su besmisleni. Nacionalizam koji je nikao poput korova iz razvalina jugoslovenskog socijalizma, pomeo je sve umjetničke, etičke i ljudske težnje, rasparčao zemlju u kojoj sam rođen u nacionalno čista ali ‘sretna geta’ i onaj koji ih nije prihvatao postao je nepoželjan. Tako sam se obreo u egzilu, prvo u Nürnbergu, a zatim u Lundu u kojem i danas radim i živim.”⁵³

⁵² LIČINA, Refik: <http://forum.novipazar.org/refik-licina-ekskluzivni-gosti-otvorenog-foruma/drustvo-board11/t2071-board64/>, zadnja posjeta: 27. 2. 2013., 10:15h.

⁵³ LIČINA, Refik: *Pisati u egzilu, Predikan för Eurydike*, Mormor, Stockholm, 2009.

U događanju bošnjačkog naroda s početka devedesetih godina posebnu dimenziju imale su prve partijski necenzurirane historijske knjige koje su težile nepristrasno, znanstveno utemeljeno istražiti dijelove savremene historije Bošnjaka Sandžaka koji su ostali zatamnjeni ili su svjedočili o turbulentnim historijskim događanjima dvadesetog vijeka s punktiranjem najosjetljivijih trenutaka u kojima su se iskazivali nacionalna netrpeljivost, zločini širokih razmjera pa čak i genocidi nad bošnjačkim stanovništvom Sandžaka, odnosno razbijali mitovi i stereotipi, a koji su opet bili preduvjeti masovnim migracijama prema Istoku i Zapadu. Ono što će u književnoj artikulaciji počevši od sedamdesetih godina naglašavati sandžačkobošnjački pisci sada s početka devedesetih dobit će punu reafirmaciju u historijskom žanru, tako da će prve knjige koje pokreću cijeli jedan val drukčijeg promatranja zbilje Hakije Avdića i Safeta Bandžovića, te dijelom i Mustafe Memića, pored intelektualne, doživjeti i masovnu identifikaciju s narodom u duhu težnji vremena i prostora. Knjige prve dvojice autora sintetski će obrađivati dva najznačajnija fenomena u savremenoj povjesti Bošnjaka Sandžaka dozvoljavajući svojim studijama komparativni obrazac i neposrednu korespondenciju, što će doprinijeti da se iste razumiju kao projektirana cjelina i nasušna potreba bošnjačkoga naroda. Tako će se Avdić fokusirati na razumijevanju *Položaja Muslimana u Sandžaku* od Berlinskog kongresa 1878. do Drugog svjetskog rata 1941. godine, a Bandžović otvoriti temu muhadžerluka, definirajući, deskripirajući i baveći se uzrocima i posljedicama *Iseljavanja Muslimana iz Sandžaka*.⁵⁴ Procesu rasvjetljavanja savremenih historijskih tokova u trenutku događanja naroda doprinijet će i doktorska teza *Muslimani Crne Gore u procesu oslobodilačkih pokreta* Mustafe Memića.⁵⁵ Na ovu literaturu, nešto docnije nadovezuju se i nekonvencionlane historijsko-kulturološki

⁵⁴ AVDIĆ, Hakija: *Položaj muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991; BANDŽOVIĆ, Safet: *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991.

⁵⁵ MEMIĆ, Mustafa: *Muslimani Crne Gore u procesu oslobodilačkih pokreta*, doktorska disertacija, Sarajevo 1991.

koncipirane knjige autora Haruna Crnovršanina i Nura Sadikovića „Sinovi Sandžaka“ te nešto docnije i „Sandžak porobljena zemlja“.⁵⁶

Devedesete godine dvadesetog vijeka koliko god da su bile teške i rogo-batne označile su i intelektualni preporod sandžačkih Bošnjaka. Novi Pazar je po prvi put u svojoj historiji postao kulturni i književni centar. Životna, egzistencijalna, materijalna i identitetska nesigurnost natjerala je mnoge intelektualne poslenike s ovih krajeva koji su u prethodnom periodu pripadali raznim kulturnim centrima da se grupiraju, sjedine, te svoje estetske potrebe zadovolje u jednom posve šarolikom kružoku kako po ideološkim tako i po formativno-idejnim razumijevanjima literature i uopće umjetnosti. Devedesetih godina, u tom destruktivnom i antikulturnom vremenu, glas sandžačkih intelektualaca mogao se jedino čuti u Novom Pazaru i dosta sporadično u negdašnjim sredinama u kojima su važili za ostvarena imena. Mnogi su pokušavajući da se spasu smrti i poniženja privremeno pribježište našli u Novom Pazaru. Tako se silom prilika stvorila valjana situacija da Novi Pazar, bar donekle, oformi autohtoni intelektualni kružok.

U sjeni ratova na području negdašnje države južnih Slavena, u atmosferi nacional-budničkog otrežnjenja, ponajveću tragediju doživjeli su sandžački intelektualci. Oni koji su se zadesili u okupiranom Sarajevu bili su primorani da se izbore za slobodu, hranu i osnovne životne potrebe, a uz to i da sačuvaju glave na ramenima. Priklonici beogradskog, podgoričkog i prištinskog centra nisu bili u nimalo boljoj situaciji. Pored životne i egzistencijalne ugroženosti, oni su često morali i skrivati nacionalnu pripadnost pred razularenim masama, skidati pločice sa imenima i prezimenima sa ulaznih vrata stanova, kriti se ili pohitati u susret poznaniku na ulici kako ih ovaj ne bi glasno prozvaao, trpjeti svakodnevne uvrede i poniženja – jednom riječju živjeti u ilegali i getoizaciji. Možda su ponajbolje prošli oni

⁵⁶ Crnovršanin, Harun; Sadiković, Nuro: *Sinovi Sandžaka*.

koji su se opredijeli za Zagreb i Skoplje, ali takvih je bilo najmanje.

Kao i u svim sredinama bivše SFRJ, devedesete godine dvadesetog vijeka su i u kulturnom životu Sandžaka označile procvat populizma, nacional-intereždžizma, manipulizma, demagogizma, anarhizma i nadasve „tafridžizma“. U tom vremenu dekadence svih načela morala i estetizma, bez objektivne valorizacije, bez principa, stavova, bez minimalnih kriterija na ovom skućenom prostoru pojavili su se mnogi novi glasovi, od kojih su neki vrlo brzo utihnuli, a oni istinski, kvalitetni nastavili da se batrgaju po ispljuvcima zlohudog zemana.

Kako smo već spomenuli, početkom ovog perioda nastaju brojne institucije, kao članice nacionalnog pokreta oko kojih se grupiraju bošnjački intelektualci priklonjeni ideji naciona. S druge strane, neće biti ni malehan broj onih rezigniranih propašću države i odlazećeg režima, ali i nedovoljno ubjeđenih ne toliko u ideju koliko u iskrenost predvodnika da bi se grupirali oko kulturnih članica nacionalnog pokreta, te se radije priklanjaju građanskoj antiratnoj i antinacionalnoj inicijativi koja simbolično i stvarno dobija ovaploćenje kroz Izdavačku kuću „Damad“ i književni časopis „Mak“. Ta binarnost intelektualne elite trajat će i doživljavati preobražaje, pa će vremenom nacionalisti postati liberali a zagovornici građanskih ideja nacionalisti. Bez obzira na takve oscilacije većina autora će koegzistirati u oba kruga, naročito u periodičnim publikacijama i izdavačkim djelatnostima i pokušavati se u tom beznađu izboriti za prevlast zdravog razuma i estetskog promišljanja, a koga ne može biti ukoliko ne postoje kulturna prožimanja, što je u tom trenutku bilo prilično ugroženo. U tom pogledu, značajan je proglas Udruženja pisaca Sandžaka, upućen uoči samog rata, na saradnju drugim udruženjima i klubovima s geslom *slobodne riječi i misli, te uvažavanja slobode stvaralaštva naroda i kultura*.⁵⁷ S obzirom da takvi proglassi nisu

⁵⁷ Revija Sandžak, br 1-2 januar-april 1992., str. 48.

nailazili na pozitivne reakcije preovlađavajućih kulturnih institucija srpskog i crnogorskog naroda zaokupljenih homogenizacijom nacije i insinujama rata, radi stvaranja velike države, sandžačkobošnjački intelektualci su pokušali napraviti savez sa kosovskim Albancima, tako da je, iako kratkog daha zbog predstojeće agresije na BiH i okupacije Sandžaka od strane srpsko-crnogorskih vojnih i policijskih struktura, u aprilu 1992. godine u Prištini osnovano Zajedničko sandžačko-kosovsko kulturno-prosvjetno udruženje s sjedištima u Novom Pazaru i Prištini, s ciljem razvoja kulturne, znanstvene, vjerske i druge saradnje dvaju naroda.⁵⁸

Prema instrukcijama lidera nacionalnog pokreta, netom pred rat devedeset druge godine iz Sarajeva u Novi Pazar premješta se reosnovana Revija Sandžak, i za njeno uredništvo, umjesto Senada Pećanina, imenuju Šefket Krcić, glavni urednik, i Fehim Kajević. Oko ovog glasila će se okupiti veći broj istaknutih pojedinaca koji će direktno ili indirektno činiti matricu novopazarskog kulturnog centra devedesetih godina. Pored Krcića i Kajevića, u uređivačkom kolegiju ovog lista sudjelovat će i Alija Džogović, Rasim Muminović, Ferid Muhić, a tekstovima se javljati Jašar Redžepagić, Hakija Avdić, Safet Bandžović, Safet Sijarić, Ferko Šantić, Maruf Fetahović, Enver Hadžibegović, Salija Adrović, Safet Bektović, Hajro Tutić, Esad Rahić i drugi. Nakon razmimoilaženja sa političkim predstavnicima i tužbe zbog odviše slikovite karikature Slobodana Miloševića u jeku njegovog ratnog pogroma na Hrvatsku i Bosnu, podrška ovom nedjeljniku polahko jenjava, te se pojavom stranačkog glasila *Sandžačke novine* vremenom u potpunosti gubi, što će neminovno dovesti da njegovog gašenja, ali zato Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda koga predvodi Safet Bandžović nadopunjuje tu prazninu osnivajući znanstvenu ediciju „Plava biblioteka“ s pretežno historijskim i sociološkim istraživanjima dvadesetog vijeka i sa-

⁵⁸ Detaljnije: Revija Sandžak, br 1-2 januar-april, 1992., str. 48.

dašnjeg trenutka, te časopisom za društvena pitanja „Libertas“.

Građansku antiratnu i antinacionalnu inicijativu intelektualaca, kao što smo već kazali, predvodila je Izdavačka kuća „Damad“ i književni časopis „Mak“ osnivača Šabana i Zibhije Šarenkapić. Časopis je izlazio od septembra 1992. godine do novembra 2003. godine zahvaljujući finansijskoj potpori međunarodnih fondova i okupljao, autore Ismeta Rebronje, Šabana Šarenkapića, Refika Ličine, Mehmeda Slezovića, Enesa Dazdarevića, te migracijskim usudom pridošlih Almira Zalihića i Meha Barakovića, kao i niz onih koji su izgubili publikacijski prostor u prijašnjim sredinama: Huseina Bašića, Hasniju Muratagić-Tunu, Ibrahima Hadžića, Sinana Gudževića, Ilju Sijarića, Šefka Alomerovića, Ejuba Šitkovca i dr. Pored Bošnjaka, veliki doprinos u raskošnosti Maka dali su i pripadnici drugih nacionalnosti demokratskog opredjeljenja: Olga Zirojević, Milika Pavlović, Čarls Simić, Srđa Pavlović i plejada drugih autora. Mak je svoju kulturalnu koncepciju izgrađivao na njegovanju multikulturalnih vrijednosti, izrugivanju vremena oligarhije primitivizma i neobaziranju na pomodni pseudonacionalizam. Vjerovatno je zbog toga, uprkos ratnom ništavilu, uspijevaao doprijeti do svestranih jugoslavenskih autora zatočeni u svojim sredinama. U njemu su se mogli naći prilozi savrmenih sarajevskih pisaca Sidrana, Horozovića, Ibrišimovića, Ladina, Vešovića, Latića, Hajdarevića, Imamovića i dr., ali i srpskih Ivana Čolovića, Zagorke Kalezić, Milana Subotića i dr., što svjedoči o respektabilnosti i recentnosti ovog periodičnog izdanja. U pomami koju je Mak proizveo svojim pojavljivanjem sazrelo je nekoliko samosvojnih i originalnih autora. U više Damadovih edicija objavljeno je, prema katalogizacijskim karticama, 180 knjiga.

Krajem 1993. godine, doći će do prvog rastakanja koncentrirane kulturne i književne elite u Novom Pazaru, kada će grupa intelektualaca iz južnog Sandžaka okupljena oko Huseina Bašića pokrenuti Udruženje Bošnjaka u

Crnoj Gori „Almanah“ i već početkom sljedeće, 1994. godine istoimeni časopis koji će igrati značajnu ulogu u daljem, naročito postratnom, profiliranju kulturnih, intelektualnih, znanstvenih i literarnih vrijednosti Bošnjaka kako Sandžaka tako i šireg područja Crne Gore, što će u uvodnoj riječi prvog broja kazati i sam Bašić: „Pojava ‘Almanaha’, časopisa koji će se baviti proučavanjem, prezentacijom i zaštitom kulturno istorijske baštine Muslimana, Bošnjaka (otvoren je za kulturnu baštinu uopšte – kao univerzalnu vrijednost) – znači kakvu-takvu mogućnost da se makar registruju i naznače elementarne kulturne vrijednosti muslimanskog naroda u Crnoj Gori i Srbiji, koji je sticajem tragičnih okolnosti ostao još više izolovan i usamljen, s nanovo raspirenom hipotekom ‘vječite krivice’, ali i one, nimalo lakše, koju mu već, kao težak kamen, vješaju o vrat uskovitlani nacionalistički korpusi, aktuelna vlast i njihovi mediji.”⁵⁹

Oko ovih nekolicinu institucionalnih pokušaja kretat će se cjelokupna produkcija sandžačkobošnjačkih intelektualaca u ratnom periodu, naravno izuzev nekoliko zasebnih fenomena, poput sarajevskog ratnog kruga, makedonske sandžačkobošnjačke preddijasporalne književnosti i egzilantske sandžačkobošnjačke realnosti.

Atmosferu nadrealnosti tog vremena možda će najilustrativnije prikazati slučaj prve antiratne knjige, omnibus publikacija *Smrt duše (i istorija bolesti)/Podrum* Huseina Bašića i Milike Pavlovića koju će publicirati Damad.⁶⁰ Ova knjiga, koncipirana od više antiratnih tekstova i protesta upućenih zagovornicima rata među intelektualnim i političkim elitama, posvećena je kao poruka ohrabrenja bosanskohercegovačkom narodu, zbog čega će crnogorski i srbijanski režimi činiti sve da onemoguće njeno

⁵⁹ BAŠIĆ, HUSEIN: *Riječ na početku*, Almanah, br. 1-2, Podgorica 1994. godine.

⁶⁰ BAŠIĆ, HUSEIN: *Smrt duše (i istorija bolesti)*; Pavlović, Milika: *Podrum*, Damad/Crnogorski PEN klub, Novi Pazar/Cetinje 1992.

pojavljivanje u javnosti, o čemu svjedoči sam Milika Pavlović:

Naša knjiga *Smrt duše – Podrum* već je odštampana i izašla u Novom Pazaru, ali nije propuštena u javnost. Nema je u knjižarama niti je mogu poručiti biblioteke ni čitaonice. Pakete primjeraka knjige Šarenkapići uzaludno šalju u Podgoricu na moju i Husovu adresu. Te pošiljke ne dopiru do nas. Na podgoričkoj pošti zapljenjuje ih i uništava tajna policija. Jedan radnik podgoričke Gradske mljekare, koja se nalazi preko puta policijskog zdanja, odlažući izjutra ambalažu iz mljekare u kontejnere na trotoaru, paralelno sa policijskom zgradom, slučajno je u kontejneru primijetio rasute knjige. Taj radnik me je poznao, i kad je na naslovnoj korici pročitao moje ime, iz kontejnera je izvukao dvadesetak primjeraka *Duše i Podruma* i donio mi na stan. Tako smo, konačno, i mi autori došli do primjeraka svoje knjige. Bila je to (početak 1992. godine) prva antiratna knjiga u prostoru bivše SFRJ. Zbog toga je njen ulazak u crnogorsku ratnu javnost tako pomno praćen i osujećen.⁶¹

Devedeset treća i četvrta bile su egzistencijalno najkritičnije i intelektualno najplodonosnije godine. U njima će se pojaviti veliki broj novih žanrovski i poetički raznovrsnih knjiga i nekoliko značajnih imena. Neminovna transformacija poetike usljed novonastale situacije najosjetnija će biti u zbirkama Huseina Bašića *Kad su gorjele Božije kuće*, Safeta Hadrovića Vrbičkog *Kurban* i Šefketa Krcića *Šahovića zemlja* koje će biti inspirirane pogromom nad Bošnjacima.⁶²

⁶¹ PAVLOVIĆ, Milika, *Kako je počelo*, Almanah, br. 50, Podgorica 2011., str. 24.

⁶² BAŠIĆ, HUSEIN: *Kad su gorjele Božije kuće = When Gods houses burned - poticaji i odgovori*, Almanah, Podgorica 1994 (drugo dopunjeno izdanje Almanah, Podgorica 2002); HADROVIĆ, Safet Vrbički: *Kurban*, Udruženje pisaca Sandžaka/Matica Muslimanska, Novi Pazar 1993; KRCIĆ, Šefket: *Šahovića zemlja*, Preporod, Sjenica 1993.

Bogata izvanknjiževna produkcija u ovim ratnim godinama (1993-1994) bit će odraz omjera ne samo kvantiteta već i odvažnosti intelektualnih snaga da u općem besmislu ustrajavaju na obzorima duhovnosti. Od značajnijih knjiga iz tog perioda jeste prva sandžačkobošnjačka lingvistička i uopće filološka studija o nekom sandžačkobošnjačkom piscu koja je objavljena u samome Sandžaku, doktorska studija Hasnije Muratagić-Tune *Jezik i stil Ćamila Sijarića* publicirana u Damadu 1993.⁶³ Knjiga intervjuja Fehima Kajevića *Treća ruka*,⁶⁴ dok će tradiciju historijskog diskurza njegovati Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, zahvaljujući prije svega intenzivitetu autorskog angažmana Safeta Bandžovića koji će u ove dvije godine objaviti čak sedam studija sa akcentom na procese migracija i aktuelnog pogroma Bošnjaka.⁶⁵ U sličnom maniru, pojavit će se i prve knjige sandžačkobošnjačkih autora u okupiranom Sarajevu: *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima: 1991-1993* Smaila Čekića i : *Nacija i religija* Ibrahima Bakića.⁶⁶

Posljednje ratne godine (1995.) objavit će se i naajznačajnija knjiga sandžačkobošnjačke književnosti tog perioda *Slavujeva gora (hrestomatija savremene sandžačke bošnjačko-muslimanske književnosti)* Marufa Fetahovića⁶⁷ koja će označiti nadolaženje perioda sistematizacije, valorizacije, antologijskih izbora i sistematskih studija o sandžačkobošnjačkoj književnosti.

⁶³ MURATAGIĆ-TUNA, Hasnija: *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, Damad, Novi Pazar 1993.

⁶⁴ KAJEVIĆ, Fehim: *Treća ruka*, Damad, Novi Pazar 1993.

⁶⁵ BANDŽOVIĆ, Safet: *Iskušenja historije*, UPS, Novi Pazar 1993; *Ratne tragedije Muslimana*, UPS, Novi Pazar 1993; *Sandžački zapisi*, SAN Odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda (SOLJPS), Novi Pazar 1994; *Slovo otpora*, SOLJPS, Novi Pazar 1994; *Sandžak hronika zla (1991-1994)*, SOLJPS, Novi Pazar 1994; *Sandžak hronika zla (1991-1994) 2*, SOLJPS, Novi Pazar 1994; *Sandžak, historija i činjenice*, SOLJPS, Novi Pazar 1994.

⁶⁶ ČEKIĆ, Smail: *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima : 1991-1993*, Ljiljan, Sarajevo 1993; BAKIĆ, Ibrahim: *Nacija i religija*, Bosna Public, Sarajevo 1994.

⁶⁷ FETAHOVIĆ, Maruf: *Slavujeva gora (hrestomatija savremene sandžačke bošnjačko-muslimanske književnosti)*, Udruženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar 1995.

U izvanknjiževnoj literaturi značajno mjesto pripast će knjizi *Bosanska otrovna jabuka* Ejupa Ganića, kao prvom javnom svjedočenju o strahotama bosanskohercegovačke i bošnjačke golgote 1990-1994. od strane jednog od ključnih bošnjačkih političara tog vremena sa posebnim osvrtima i komentarima te jasno iskazanim stavovima.⁶⁸

Značajan doprinos sandžakobošnjačkoj literaturi tog perioda dat će i Zuvdija Hodžić svojom knjigom reportaža, te Jašar Redžepagić studijom o obrazovanju u Sandžaku.⁶⁹

1996-2001

Završetkom rata u Bosni, nazirao se konačni krah nacionalfašizma, sukcesivna normalizacija uvjeta življenja i sporadični povraćaji stanovništva na predratna staništa, sa još uvijek svježim ranama i obiljem postranih trauma, osjećajima nepravdi, žalom zbog individualnih i kolektivnih tragedija, strahom od pucanja mirovnih krhotina i svega onog što obilježava period praznine neposredno nakon okončanja ratnih dejstava na etnički izmiješanom području. Mnogi „obogaćeni“ ovim iskustvima nisu mogli da zadrže predratna ubjeđenja, a samim tim ni da se vrte u sredine kojima su nekada pripadali. To je značilo da gasne i vreva u kulturnom životu Sandžaka.

Nastupio je novi talas intelektualnih migracija. Oni koju su privremeno našli pribježište u Novom Pazaru, otišli su u sredine u kojima će moći da postignu zacrtane ciljeve. Neki su iz jedne kulturne metropole prešli u drugu, sebi bližu. Dosta je i onih koji su otišli iz Sandžaka iz egzistencijalnih

⁶⁸ GANIĆ, Ejup: *Bosanska otrovna jabuka*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1995.

⁶⁹ HODŽIĆ, Zuvdija: *Jedan dan života: reportaže*, Damad, Novi Pazar 1995; REDŽEPAGIĆ, Jašar: *Pedagoško-literarne refleksije i odzivi : (prilog obrazovanju u Sandžaku)*, Udruženje pisaca Sandžaka 1995.

pobuda. Na taj način se raspršio privid i utihnula ideja o konačnom dobijanju novopazarskog kulturnog centra, jer je taj grad, kao centar Novopazarskog sandžaka, suštinski bez visokih škola i drugih naučnih i kulturnih institucija od nacionalnog značaja, čak i bez i jedne ozbiljne knjižare sve do početka dvadeset prvog vijeka, bio prinuđen da individualne težnje kulturnih poslenika probuđene nacionalnom idejom i građanskim inicijativama, kao posljedicama društvenih prilika devedesetih godina, zbog nepostojanja kontinuirane tradicije institucija kulture stvaralačkog i slobodarskog duha, iznova došao na marginu kulturnih dešavanja, pritisnut populizmom, tranzicijskim vulgarizmima i borbom protiv totalitarnog režima Slobodana Miloševića. Kulturni pregaoci privremeno (1991-1995) skoncentrirani ili okrenuti Novom Pazaru, zadovoljenje svojih duhovnih apsorbacija pronalaze u Sarajevu, Podgorici, djelimično Skoplju i Zagrebu, te zapadnoevropskim i prekookeanskim državama. Ovi odlasci, kao i sve veća koncentracija književnih snaga oko podgoričkog Almanaha, oslabit će pozicije novopazarskih izdavača i periodike, i na koncu dovesti do njihovog potpunog gašenja, što je proizvelo svojevrsnu dezintegraciju i mogućnost samosvojnog razvoja novih književnih glasova i poetika, čiji broj neće biti malehan.

Odlazak velikog broja intelektualaca ostavio je pustoš u ionako zavijenom u pustilo Novom Pazaru. Posljednji pokušaj srednje generacije da nešto učini ne bili se održao bar neki književni život bilo je pokretanje časopisa za književnost, umjetnost, nauku i kulturu „Behar“ u Rožajama. Izdavački savjet uspio je, uz finansijsku potporu Islamske zajednice u Srbiji, objaviti samo jedan broj, jula-avgusta 1999. godine. Jedini izdavači projekt koji će se u to vrijeme pokrenuti i kretati se uzlaznom linijom jeste Izdavačka kuća Islamske zajednice u Srbiji „El-Kelimeh“ koja će u tim prvim godinama svog postojanja preferirati vjersku literaturu, pretežno autora sa arapskog i turskog govornog područja.

U tom periodu, pored već afirmiranih autora, prvim knjiga javit će se i više od dvadeset novih imena iz svih generacija, različitih matičnih i dijasporalnih prostora, estetski neuravnoteženih književnih kvaliteta i sasvim disharmoničnih poetičkih stremljenja, među kojima su znakovitiji: Faiz Softić, Enes Halilović, Asmir Kujović, Kemal Musić, Samir Sadiković, Sadrinja Sijarić, Lejla Abdić, Šaban Dizdarević, Arif-Beko Bogučanin, Ruždija Krupa, Jasmina Mekić-Međedović, Enver Muratović, Mesrur Šaćić, Dijan Kalač, Mirsad Sijarić, Edin T. Spahić, Dina Murić, Alma Murić, Sead Redžepagić, Kemal Bakija, Zaim Vesković, Semiha Kačar, Mevluda Melajac i Izeta Radetinac.

Ratne i poratne teme i propitivanje identitetskih tragedija bošnjačkog i sandžačkobošnjačkog naroda preovladavat će u svim žanrovima ovog perioda. Upravo će Nusret Idrizović među prvim ex-jugoslavenskim autorima otvoriti jednu od najtežih tema jugoslavenskih ratova: silovanje nedužnih žena civila. Njegova zbirka priča *Hude sudbe: silovanje Azre* iz 1996. godine,⁷⁰ umjetnički uobličених isповijesti pedesetak silovanih bosanskohercegovačkih žena pokrenut će niz drugih pisaca i umjetnika sviju naroda da kroz svoja djela ostave svjedočanstvo o gnusnim zlodjelima vojnih formacija nad nedužnim ženama.⁷¹ Sarajevsku ratnu tragediju iznutra i prkos običnog bosanskog čovjeka naspram fašizma prikazat će Sead Trhulj u zbirci priča *Preko mosta*,⁷² nastojeći da ponosom i spiritom vlastitog bića nadjačaju svu silu agresorske artiljerije, te se svih sedam priča ove zbirke doimaju kao jedinstveni proglas snage dubine ljudske dobrote koja nadjačava svo zlo što se sručilo nad Sarajevom i Bosnom.

⁷⁰ IDRIZOVIĆ, Nusret: *Hudbe sudbe: silovanje Azre*, AGM, zagreb 1996.

⁷¹ Na primjer roman hrvatske autorice Slavenke Drakulić „Kao da me nema“, te filmovi Jasmile Žbanić „Grbavica“ i Anđeline Žoli „U zemlji krvi i meda“.

⁷² TRHULJ, Sead: *Preko mosta*, Oko, Sarajevo 1996. Trhulj će u ovom periodu objaviti i roman: *Vrelo proljeće* 1999.

Međutim, najplodonosnija produkcija u ovom petogodištu bila je u poetskom žanru, u kome se novim knjigama obznanjaju klasici svih generacija, ali i plejada mladih pjesnika. Zbirkama *Pesme i* (1997) i *Hora* (2000)⁷³ Ibrahim Hadžić će započeti sasvim novu dimenziju propitivanja stalnih tema svog pjesništva, dodajući im ispovjednu nit i često naglašavajući prisustvo vlastitog lirskog subjekta rezigniranog rasapom vrijednosti svijeta koji ga okružuje i duboko poljuljanog smisla daljeg istrajavanja u ambijentu destrukcije, sličnu rezignaciju zluradim svijetom i zlohudim vremenom ispevat će i ostali autori.

U mnoštvu novih pjesničkih glasova najzanimljivije će biti pojave Faiza Softića, Asmira Kujovića, Enesa Halilovića, Dijana Kalača, Mirsada Sijarića, Redžepa Nurovića, Zaima Veskovića, Envera Muratovića Enisinog, Dine Murić, Fatime Agović i Izete Radetinac. S obzirom da je riječ o skoro jedinstvenoj generaciji, njihova poezija će uglavnom sublimirati direktna i indirektna sandžačka i bosanskohercegovačka ratna i poratna iskustva, ali će se izdvajati originalnošću poetika i samosvojnošću izraza.

Sarajevskoj ratnoj generaciji sandžačkobošnjačkih pjesnika, pored Softića i Kujovića, pripadaju još Dijan Kalač, Fahrudin Zilkić i Mirsad Sijarić u čijim knjigama će se voditi neprekidna borba između ratnih motiva i bijega od stvarnosti kroz trenutke istinskih i fiktivnih sjećanja radosti, žudnji i užitaka jednostavnog, ničim neopterećenog mladalačkog snatrenja i sazrijevanja.⁷⁴ Ratni senzibilitet prisutan je i u poeziji mladih autora koji su imali indirektno ratno iskustvo, ali nije presudan u njihovoj poetici.

⁷³ HADŽIĆ, Ibrahim: *Pesme i*, Stubovi kulture, Beograd 1997; *Hora*, Oktoih, Podgorica 2000.

⁷⁴ KALAČ, Dijan: *Otisak žednih stopala*, Bosanska riječ, Tuzla 1997; SIJARIĆ, Mirsad: *Orao*, Obala Art centar, Sarajevo 1995; *Raskrečeni Sabuhi*, autorsko izdanje, Sarajevo 1998; Zilkić, Fahrudin: *Posljednji ljudi*, Vodnikova domačija, Kulturni vikend djece iz BiH, 1996; *Altuna*, Mjesečeva biblioteka, Oko, Sarajevo 1997.

U svoj silini muških autora, u ovom periodu, prvim zbirkama javit će se i čak šest sandžačkobošnjačkih poetesa – Dina Murić, Alma Murić, Izeta Radetinac, Fatima Agović, Jasmina Mekić-Međedović i Lejla Abdić – od kojih će najzrelije rukopise i nagovještaje ozbiljnije opusa predstaviti Dina Murić, Fatima Agović i Izeta Radetinac.⁷⁵

Konačno, kao kruna sveukupnog književnog pregalaštva devedesetih, bit će i prva relevantnija antologija sandžačkobošnjačke književnosti priređivača Almira Zalihića i Nura Sadikovića (1998) kao nagovještaj ozbiljnijeg sublimiranja stoljetne raspršenosti ovog po mnogo čemu zasebnog dijela ukupne bošnjačke književnosti.⁷⁶

Potisnutost i ugroženost sandžačkobošnjačkog naroda, izgleda da će biti motiv brojnim znanstvenicima i istraživačima iz ovog dijela bošnjačkog korpusa da intelektualni angažman usmjere ka rasvjetljavanju zatamnjenih polja sopstvene historije i duhovnosti, što će svjedočiti i dvadeset pet historijskih studija o različitim aspektima povjesti Bošnjaka Sandžaka i Bosne, desetak monografija, više knjiga socioloških studija i filozofskih rasprava.

Najveće iznenađenje priredit će nuklearna fizičarka Munevera Hadžišehović planetarnim bestselerom *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji* (1997), koji će, uz Đilasovu *Novu klasu* (1957), sa višemilionskim tiražem postati

⁷⁵ MURIĆ, Dina: *Suze na kamenu*, Književni klub „Berane“, Rožaje 1999; MURIĆ, Alma: *Biser ogrlice*, Centar za kulturu/Kulturno-prosvjetna zajednica, Rožaje/Podgorica 1999; RADETINAC, Izeta: *Ne tražim let ptice*, Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, Sarajevo 1998; AGOVIĆ, Fatima: *No 180 180*, Damad, Novi Pazar 1998. ABDIĆ, Lejla: *Odjeci ćutanja*, Dom omladine „Budo Tomović“, Podgorica 1996. MEKIĆ-MEĐEDOVIĆ, Jasmina: *Pramen zaborava*, Libertas, Bijelo Polje 1996.

⁷⁶ ZALIHIC, Almir; SADIKOVIĆ, Nuro: *Antologija savremene književnosti Bošnjaka iz Sandžaka*, Bosanska riječ, Tuzla 1998.

najumnoženija ne samo sandžačkih već ex-jugoslavenskih prostora.⁷⁷ Hadžišehović je, kao visokosofisticiran stručnjak Instituta za nuklearnu fiziku u Vinči, ponijeta vihorom devedesetih godina emigrirala u Ameriku, gdje se je posvetila pisanju ovim sociološkim intimnim i općedruštvenim esejima u maniru emigrantskih jugonostalgičarskih preispitivanja i emigrantskih iskustava naučnom neutralnošću, ispisuje vlastitu za sandžačkobošnjačku muslimansku atipičnu sudbinu probijanja u svijetu prirodnjačkih znanosti, bilježeći proživljenja ili naslućena iskustva i iskušenja emancipirane muslimanke od Drugog svjetskog rata do kraja milenija sa stalnom sviješću o porijeklu i pripadnosti patrijarhalnom sandžačkom podneblju s kojim otpočinje i završava ovaj intimni i stilski perfektni opservatorij.

NOVO DOBA

Snažnim procesima integracije i iznovnog povezivanja bivših jugoslavenskih zemalja kroz kulturne i druge projekte i procese, te postepenim tranzicijskim otvaranjem prema Evropi, doskora uzburkani Balkan sa još neizliječenim ranama iznova će tražiti put ka svjetlijoj budućnosti. Takozvanim demokratskim promjenama i konačnim padom Miloševićevog režima, činilo se da su se stvorili uvjeti za normalizaciju međunacionalnih odnosa unutar krnje SR Jugoslavije, međutim ispostavilo se da – ono što ne platiš na mostu moraš dati na ćupriji, odnosno cijena nepostojanja direktnih ratnih dejstava u Sandžaku devedesetih plaćena je prilikom razdruživanja država Srbije i Crne Gore, što je značilo podjelu jedinstvene teritorije Sandžaka na sjeverni (srbijanski) i južni (crnogorski) dio. U projekcijama protežera te podjele predviđeno je da južni Sandžak postane sjever Crne Gore, čak i u kolektivnom pamćenju baštinika raskošnog sandžačkobošnjačkog kul-

⁷⁷ HADŽIŠEHOVIĆ, Munevera: *Muslimanka = Moslem Woman*, autorsko izdanje, Clifton New Jersey 1997.

turalnog nasljeđa na ovom području. U te svrhe svjesno je stavljen akcent na Podgoricu kao ne samo upravni već ukupni centar koncentrirane vlasti, moći, kapitala, kulturnog diktata i rastakanje nacionalnog tkiva Bošnjaka na nekoliko kolona, od kojih će i danas intenzivno postojavati osjećanje nacionalnog imena, pored historijski jedino ispravnog Bošnjak, i Musliman, skladno ustavnim odredbama SFR Jugoslavije iz sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, Bošnjak-Musliman i na koncu Crnogorac muslimanske vjeroispovijesti. Sa druge strane, sjeverni dio Sandžaka, gubi značaj kao regionalni trgovinski centar, lošim privatizacijama i turbulentnom politikom urušava se privredna nezavisnost od centralnih vlasti, što, pored postepenog otvaranja granica, utječe na veliki broj privremenih ili trajnih migracija ovo-ga puta uglavnom motiviranih ekonomskim faktorima.

Ovakva atmosfera utjecat će na nove prilagode sandžačkobošnjačke inteligencije savremenom trenutku, osobito nakon uspostave visokoškolskog sistema u Sandžaku, odnosno osnivanja Internacionalnog univerziteta u Novome Pazaru, što će omogućiti da, uz sve ostale okolnosti revitaliziranja nacionalnog pokreta Bošnjaka i oformljivanja niza nacionalnih institucija od najvećeg značaja, Novi Pazar konačno dobije obrise istinskog kulturnog i književnog centra i bude na dobrom putu, s obzirom na izgradnju vlastitih i autonomnih institucija, da težište cjelokupnog bošnjačkog nacionalnog pitanja preuzme na sebe. Naravno prethodna rastakanja kao i prateće nuspojave utjecat će na trajno oblikovanje takvog za prostore Balkana atipičnog kulturnog centra, koji će u ovom slučaju biti više vezivno matično tkivo svih tijekom dvadesetog vijeka tradicionalnih centara kojima su pripadali sandžačkobošnjački intelektualci (Sarajeva, Podgorice, Beograda, Zagreba, Skoplja, Prištine) i dijasporalnih enklava nastalih čestim migracijama (Turska, Zapadna Evropa, Amerika) u čemu će od presudnog značaja biti era globalnih informatičkih sistema i mogućnost brzog protoka i razmjene informacija. U takvom ambijentu sandžačkobošnjačka intelektulana elita na

početku trećeg milenija konačno dobija obrise zaokruženog sustava zavidne produkcije i žanrovske raznolikosti u decentraliziranom prostoru oslonjenom na prije ostalih krhku bošnjačku matičnu i dijasporalnu literarnu mrežu, ali i južnoslavenske i općebalkanske interliterarne sisteme.

U onim trenucima kada se pomišljalo da je intelektualni život u Sandžaku u potpunosti zamro i da je Mak bio samo bunt spram nepravdi devedesetih, a da sada, u mirnodopskom ambijentu, iznova nastupa provincijalna stihija, pojavio se časopis za književnost, umjetnost i kulturu „Sent“. Urednici uređivačku politiku nisu vodili prema nacionalnom i ideološkom već estetskom kvalitetu djela. Tako je Sent postao prvi časopis na prostorima bivše Jugoslavije koji je njegovao balkansku književnost. Ipak, kvalitetu autentičnog sandžačkobošnjačkog književnog i svakog drugog mišljenja sve do kraja prve decenije nosio je „Almanah“, nakon čega gubi ritam redovnog izlaženja. Potrebe obznanjenja nakupljenih intelektualnih pregalaštava diktirat će i nastanak nekolicine naučnoistraživačkih časopisa po uzoru na „Novopazarski zbornik“, tako da će se intervalno pojavljivati „Rožajski zbornik“, „Tutinski zbornik“ i „Sjenički zbornik“, „Bihorski glasnik“, dok će visokoškolske institucije također pokrenuti vlastitu periodičnu produkciju: „Univerzitetska misao“ IUNP-a, „Islamska misao“ FIS-a, te „Scientific Publications of The State University of Novi Pazar“ i niz sličnih stručnih publikacija fokusiranih na određene naučne discipline („Pravne teme“, „Ekonomske izazovi“).

U unutar bošnjačkim političko-koncepcijskim previranjima u Sandžaku nastat će ili se reaktivirati nekolicina glasila „Bošnjačka riječ“, „Revija Forum“, prijepoljsko „Polimlje“, glasila Islamskih zajednica iz Novog Pazara i Podgorice „Glas islam“ i „Elif“, „Revija Sandžak“ magazin „PanBošnjak“.

Iznimno interesantna bit će i printana glasila u sandžačkobošnjačkoj di-

jaspori: „Glas Sandžaka“ u Sloveniji, „Šadrvan“ u Skoplju, „Selam“ i „Alem“ u Prizrenu, „Oaza“ u Beču, „Bihor“ i „Diwan“ u Luksemburgu, „Damar“ u Sarajevu te mnoge interne publikacije sandžačkobošnjačkih udruženja u dijaspori.

Medijsku otvorenost sandžačkog prostora, unutar koje će se redovno nalaziti i uraci sandžačkobošnjačkih autora, regionalno zanimljivom učinit će internet portali sa sandžačkim i bošnjačkim domenima i interesnom grupom čitalaca usmjerenom ka ovom području. Pionirski zahvat u tom pravcu predstavljao je donedavno aktivni domen Sanoptikum – projekat predavljanja kulturne baštine Bošnjaka, u okviru koga je kratko izlazio i elektronski časopis iste namjene Panoptikum, zatim prvi regionalni časopis za književni intervju Eckermann, koji je iz istih razloga kao i Sanoptikum prestao sa radom, da bi se iznova rekativirao sa novom redakcijom i koncepcijom izlaženja. Jedna posve važna internet platforma u najavi je sandzacka-književnost.net, koja teži sveobuhvatnom predavljanju sandžačkobošnjačke duhovnosti i književnosti.

Ukupnosti pozicioniranja i definiranja sandžačkobošnjačke intelektualne elite doprinijeli su početkom dvadeset prvog vijeka učestali referentni naučni skupovi, simpoziji i rasprave o Sandžaku na kojima je sintetski ili parcijalno tretirano različita pitanje. Među referentnim takvim događajima jesu: naučni skup „Muslimani-Bošnjaci: kako vam je ime?“ održan u Podgorici 22. 3. 2003. godine u organizaciji Almanaha i Foruma Muslimana-Bošnjaka; međunarodni naučni skup „Sandžak juče, danas i sutra“ održan 21-23. 11. 2003. godine u Novom Pazaru u organizaciji Internacionalnog univerziteta; „Epika Bošnjaka u Crnoj Gori, Murat Kurtagić-Avdo Mededović“, održan u Rožajama i Bijelom Polju 6-9.7. 2005. u organizaciji Almanaha; prvi posleratni tematski znanstveni simpozij bošnjačkih i srpskih intelektualca „Historijski i kulturološki procesi u Sandžaku/Staroj raškoj“

u organizaciji Bošnjačke kutlurne zajednice i prijepoljskog Doma kulture održan u Prijepolju 3-4. 12. 2010; međunarodni simpozij „Pitanje Sandžaka“ u organizaciji IUNP održan u Sarajevu 2. 7. 2011. godine; te „Sandžak između 1912. i 2012. emancipacija ili okupacija“, u organizaciji Narodnog vijeća Sandžaka održan u Novome Pazaru 20-21. 11. 2012. godine na kome je prvi puta javno iznijeta teza o nauci o sandžačkobošnjačkoj književnosti kao znanstvenoj poddisciplini nauke o bošnjačkoj književnosti.

Slijedom pozitivnog trenda zaokruživanja osobnosti sandžačkobošnjačke duhovnosti doći će i do značajnijeg razvoja izdavačkih djelatnosti kako u Sandžaku tako i na drugim prostorima na kojima ovaj dio bošnjačkoga naroda živi. Izdavačka kuća Mešihata Islamske zajednice „El-Kelimeh“ postat će lider u izdavaštvu, iako u svojim izdanjima preferira vjersku literaturu, imat će sluha i za djela iz nacionalnih i naučnih disciplina i bošnjačke književnosti. Najinteresantnije edicije u tom pogledu bit će „Biblioteka univerzitetska knjiga“, „Edicija Dost“ i „Savremena bošnjačka književnost“. Zavidnu književnu produkciju imat će i udruženja „Almanah“, „Matica bošnjačka“, „Matica muslimanska“, Časopis „Sent“, „Bošnjačka kulturna zajednica“, bjelopoljski „Pegaz“, kao i niz ustanova kulture i biblioteka u sandžačkim gradovima. Udruženje građana BiH porijeklom iz Sandžaka i tuzlanska „Bosanska riječ“ učinit će dosta na afirmaciji savremene sandžačkobošnjačke književnosti u BiH i dijaspori. Popularizaciji književnosti doprinijet će i književne manifestacije, festivali i godišnja okupljanja pisaca u skoro svim sandžačkim gradovima. U ovom pogledu naročito je zanimljiv godišnji susret „Zavičajne staze“ u Bihoru.

Svi ovi faktori učinit će da književna, znanstvena i kulturološka produkcija sandžačkobošnjačkih autora u prvim decenijama dvadeset prvog vijeka dosegne cifru iznad pet stotina novih djela različitog estetskog i kvalitativnog sadržaja i da se pored velikog broja autora prvih pet generacija pisaca

afirmira jedna sasvim nova, milenijska generacija sandžakobošnjačkih autora razgranata na sve naučne discipline i sa već sada važnim opusima.

Ogromna produkcija ovog recentnog perioda predstavlja bogatstvo kojim se ne mogu pohvaliti ni mnogo veće tradicije. Takva brojčana vrijednost svakako je popraćena i kvalitetnim odlikama kolektivnih inspiracija i zasebnog nadahnuća koji se kreću u različitim izrazima što doprinosi i originalnosti njihovih djela, i to ne samo prilikom zaokruživanja opusa preminulih autora i živućih klasika, što će predstavljati još jednu notu zrijenja sandžakobošnjačke inteligencije, već i u pomijeranju do sadašnjih graničnika određene naučne i umjetničke discipline.

Na posljertku sumiranja dostignuća ove literature valja napomenuti da je devedesetih godina započet manir antologijskog valoriziranja i sublimiranja sandžakobošnjačke duhovnosti početkom novog milenija višesmjerno produbljen. Najprije će Husein Bašić sistematizirati višedecenijsko bavljenje sandžakobošnjačkom usmenom književnošću u tri kapitalne antologije epike, lirike i proze te hrestomatiju studija i književnokritičkih tekstova⁷⁸, zatim će Alija Džogović prirediti *Bijeli behar antologiju pjesama bošnjačkih pisaca Kosova i Sandžaka*, te Ismet Rebronja *Latice primule: antologija poezije Bošnjaka u Srbiji i Crnoj Gori*, Almir Zalihić *Antologiju savremene književnosti Bošnjaka iz Sandžaka* (1998), *Antologiju savremene poezije Bošnjaka iz Sandžaka* (2001) i *Gospodari balansiranja – Antologija savremene proze Bošnjaka iz Sandžaka* (2005). Konačno, 2013. godine Jahja Fehratović će objaviti i dva toma *Enciklopedije sandžakobošnjačke književnosti* (starija i usmena književnost).

⁷⁸ BAŠIĆ, HUSEIN: *Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, Podgorica 2002; *Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, Podgorica 2002. ; *Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, Podgorica 2002; *Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Almanah, Podgorica 2002.

Izvanknjiževna produkcija u ovom periodu, usljed univerzitetske vreve, postaje preobimna i prelazi granice ove studije, međutim za cjeloviti proces sagledavanja sandžačkobošnjačke duhovnosti važna su i *lingvostilističke interpretacije i sličnosti i razlike bosanskog, srpskog i hrvatskog pravopisa* Hasnije Muratagić-Tune, *Sandžački rječnik* Džavida Begovića i Šefke Ličina, „Atlas dijalekatskih izoglosa u Sandžaku“ Abdulaha Mušovića, *Rječnik onomastičkih pojmova* Alije Džogovića i Ragipa Sijarića, te specifičan rječnik bošnjačkih leksema *Riječ je* spomenik Ferka Šantića.⁷⁹

Za ukupnost daljeg rada i razvoja naučne i umjetničke misli jednog nacionalnog korpusa, najvažnija poluga jesu institucije. Zato će se formiranjem Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti 2011. godine u Novome Pazaru kreirati ambijent razvoja kritičke naučne misli i stvoriti mogućnost profiliranja onih datosti iz naše kulturne baštine koje su neupitno univerzalnih vrijednosti. Naravno, s obzirom da BANU nije regionalno parcelisana već svoje djelovanje usmjerava na cjelokupni životni prostor Bošnjaka, ovdje prije ostalih mislimo na ulogu i značaj akademika s naših prostora koji su publicirali važna i vanredno kvalitetna djela za razumijevanje sandžačkog i bošnjačkog identiteta i procesa kojim su Bošnjaci Sandžaka bili izloženi u prošlosti, od kojih, za kraj ove naše studije izdvajamo knjige *Drevna Bosna* akademika Muamera Zukorlića i *Leksikon Bošnjaka Crne Gore* i *Bijela knjiga žrtava Sandžaka 1941-1945 I-IV*, akademika Šerba Rastodera.⁸⁰

⁷⁹ MURATAGIĆ-TUNA, Hasnija: *Lingvostilističke interpretacije*, Almanah, Podgorica 2005; *Bosanski, hrvatski i srpski aktuelni pravopisi: (sličnosti i razlike)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo 2005; MUŠOVIĆ, Abdulah: *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka Dositej Obradović, Novi Pazar 2018; DŽOGOVIĆ, Alija: *Atlas dijalekatskih izoglosa u Sandžaku*, CBS, Tutin 2012; BEGOVIĆ, Džavid, LIČINA, Šefka: *Sandžački rječnik*, Sarajevo 2012; ŠANTIĆ; Ferko: *Riječ je spomenik*, Fojnica 2014.

⁸⁰ ZUKORLIĆ; Muamer: *Drevna Bosna*, Matica bošnjačka, Novi Pazar 2017.

RASTODER; Šerbo, ŠABOTIĆ, Sait: *Leksikon Bošnjaka Crne Gore*, Almanah 2016;

Pored BANU, iznimna je važnost i formiranja Matice bošnjačke, koja je osmišljena kao krovna organizacija koja okuplja sve organizacije Bošnjačke kulturne zajednice, i već sada razvija ozbiljnu izdavačku produkciju i sudjeluje u organiziranju raznih naučnih i kulturnih manifestacija koje imaju za cilj očuvanje, unaprjeđenje i promociju bošnjačkog kulturnog i nacionalnog identiteta.

LITERATURA

ABDAGIĆ, Muhamed: *Feniks I (Život Šaćirov prije objave)*, autorsko izdanje, Sarajevo 1971; *Feniks II (Život Šaćirov poslije objave)*, autorsko izdanje, Sarajevo 1972; *Tvrđi grad*, autorsko izdanje, Sarajevo 1973; *Zemlja*, Veselin Masleša, Sarajevo 1975; *Lutajući brod*, Svjetlost, Sarajevo 1977.

AZEMOVIĆ, Zaim: *Gladna i zlatna brda*, Književni klub prosvetnih radnika Srbije, Beograd 1972.

AZEMOVIĆ, Zaim: *Mijene*, pjesme, Književni klub „Vladimir Mijušković“, Nikšić 1977.

AVDIĆ, Hakija: *Položaj muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991.

AVDOVIĆ, Erol: *Dnevnik imitacije*, Grafos, Beograd 1988.

BANDŽOVIĆ, Safet: *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991.

BANDŽOVIĆ, Safet: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2006.

BAKIĆ, Ibrahim: *Nacija i religija*, Bosna Public, Sarajevo 1994.

BANDŽOVIĆ, Safet: *Iskušenja historije*, UPS, Novi Pazar 1993;

BANDŽOVIĆ, Safet: *Ratne tragedije Muslimana*, UPS, Novi Pazar 1993.

BANDŽOVIĆ, Safet: *Sandžački zapisi*, SAN Odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda (SOLJPS), Novi Pazar 1994.

BANDŽOVIĆ, Safet: *Slovo otpora*, SOLJPS, Novi Pazar 1994; *Sandžak hronika zla* (1991-1994), SOLJPS, Novi Pazar 1994.

BANDŽOVIĆ, Safet: *Sandžak hronika zla* (1991-1994) 2, SOLJPS, Novi Pazar 1994.

BANDŽOVIĆ, Safet: *Sandžak, historija i činjenice*, SOLJPS, Novi Pazar 1994.

BAŠIĆ, HUSEIN: *Crni dukati: izbor iz narodnog stvaralaštva plavskogusinskog kraja*. Književni klub Ivangrad, Ivangrad 1970.

BAŠIĆ, HUSEIN: *Ispod zlatnih streha – izbor iz narodnog stvaralaštva plavsko-gusinskog kraja*, Rukovet, Subotica 1972.

BAŠIĆ, HUSEIN: *Tuđe gnijezdo*, roman, Svjetlost/Pobjeda, Sarajevo/Titograd 1980.

BAŠIĆ, HUSEIN: Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica 2002.

BAŠIĆ, HUSEIN: Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica 2002.

BAŠIĆ, HUSEIN: Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica 2002.

BAŠIĆ, HUSEIN: Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz

Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica 2002.

BAŠIĆ, Husein: *Riječ na početku*, Almanah, br. 1-2, Podgorica 1994. godine.

BAŠIĆ, HUSEIN: *Smrt duše (i istorija bolesti)*; Pavlović, Milika: *Podrum*, Damad/Crnogorski PEN klub, Novi Pazar/Cetinje 1992.

BAŠIĆ, HUSEIN: *Kad su gorjele Božije kuće = When Gods houses burned - poticaji i odgovori*, Almanah, Podgorica 1994 (drugo dopunjeno izdanje Almanah, Podgorica 2002).

BEGOVIĆ, Džavid, LIČINA, Šefka: *Sandžački rječnik*, Sarajevo 2012.

BEJTS LORD, Albert: *Pevač priča. 1, Teorija*, Idea, Beograd 1990.

BEJTS LORD, Albert: *Pevač priča. 2, Primena*, Idea, Beograd 1990.

ČEKIĆ, Smail: *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima : 1991-1993*, Ljiljan, Sarajevo 1993. DŽIGAL, Husko: *Potkop*, Veselin Masleša, Sarajevo 1975.

DŽOGOVIĆ, Alija: *Cvet i rana*, Jedinstvo, Priština 1976.

DŽOGOVIĆ, Alija: *Narodne lirske pesme Metohije*, Jedinstvo, Priština 1979.

DŽOGOVIĆ, Alija: *Atlas dijalekatskih izoglosa u Sandžaku*, CBS, Tuzin 2012.

FEHRATOVIĆ, Jahja: *Enciklopedija sandžačkobošnjačke književnosti I i II*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2018.

FETAHOVIĆ, Maruf: *Slavujeva gora (hrestomatija savremene sandžačke bošnjačko-muslimanske književnosti)*, Uduženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar 1995.

FILANDRA, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998.

GANIĆ, Ejup: *Bosanska otrovna jabuka*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1995.

GRAVJE, Gaston: *Novopazarski Sandžak*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1977.

GUDŽEVIĆ, Sinan: *Grada za pripovetke*, Prosveta, Beograd 1978.

HADROVIĆ, Safet Vrbički: *Kurban*, Udruženje pisaca Sandžaka/Matica Muslimanska, Novi Pazar 1993.

HADŽIĆ, Ibrahim: *Harfa vasiona*, Studentski izdavački centar, Beograd 1970.

HADŽIĆ, Ibrahim: *Vežbanje osećanja*, Dom omladine, Beograd 1973.

HADŽIĆ, Ibrahim: *Oformiti jedinstvenu životinju*, Prosveta, Beograd 1974.

HADŽIĆ, Ibrahim: *Vreli tragovi*, Narodna knjiga, Beograd 1979.

HADŽIĆ, Ibrahim: *Na staklu zapisano*, BIGZ, Beograd 1987; *Isti život* (izabrane i nove pesme), Univerzitetska riječ, Nikšić 1988

HADŽIĆ, Ibrahim: *Pesme i*, Stubovi kulture, Beograd 1997; *Hora*, Oktoih, Podgorica 2000.

HADŽIŠEHOVIĆ, Munevera: *Muslimanka = Moslem Woman*, autor-sko izdanje, Clifton New Jersey 1997

HODŽIĆ, Vehbija: *Temelji islama 1, Smisao i svrha propisa*, Preporod, Sarajevo 1971.

HODŽIĆ, Zuvdija: *Na prvom konaku*, Grafički zavod, Titograd 1970.

HODŽIĆ, Zuvdija: *Gluva zvona*, Grafički zavod, Titograd 1973.

HODŽIĆ, Zuvdija: *Gusinjska godina*, Pobjeda, Titograd 1976.

HODŽIĆ, Zuvdija: *Jedan dan života: reportaže*, Damad, Novi Pazar 1995.

IDRIZOVIĆ, Nusret: *Ikona bez Boga*, Matica Hrvatska, zagreb 1970.

IDRIZOVIĆ, Nusret: *Kolo bosanske škole smrti*, Globus, zagreb 1984.

IDRIZOVIĆ, Nusret: *Kola tajnih znakova*, Globus, Zagreb 1987.

IDRIZOVIĆ, Nusret: *Kolo svetog broja*, Globus, Zagreb 1990.

IDRIZOVIĆ, Nusret: *Hudbe sudbe: silovanje Azre*, AGM, zagreb 1996.

IDRIZOVIĆ, Muris: *Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1976.

IDRIZOVIĆ, Muris: *Abdurezak Hivzi Bjelevac: život i književno djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1978.

KADRIBEGOVIĆ, Aziz: *Stope u pijesku*, Svjetlost, Sarajevo 1979.

KAJEVIĆ, Fehim: *Budeš mrtav*, Jedinstvo, Priština 1971.

KAJEVIĆ, Fehim: *Čudarije, Pobjeda*, Titograd 1975.

KAJEVIĆ, Fehim: *Letač*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, Pljevlja 1976.

KAJEVIĆ, Fehim: *Treća ruka*, Damad, Novi Pazar 1993.

KRCIĆ, Šefket: *Šahovića zemlja*, Preporod, Sjenica 1993.

KALAČ, Iso: *Kandžanske bugarije*, Svjetlost, Sarajevo 1970.

KALAČ, Iso: *Šjetansko groblje*, Veselin Masleša, Sarajevo 1972.

KALAČ, Iso: *Smijalište*, Svjetlost, Sarajevo 1974.

KALAČ, Iso: *Roman o Muhamedu*, Oslobođenje/Oliva, Sarajevo/Podgorica 1985.

KALAČ, Iso: *Priča i vrijeme* (Zija Dizdarević i međuratna priča u BiH), Oslobođenje, Sarajevo 1985. *Tragika pisanja* (ogledi ieseji), Univerzal, Tuzla 1988.

KALAČ, Dijan: *Otisak žednih stopala*, Bosanska riječ, Tuzla 1997.

LIČINA, Refik: *Pisati u egzilu, Predikan för Eurydike*, Mormor, Stockholm, 2009.

LIČINA, Refik: *Poznavanje prirode*, Goranovo proljeće, Zagreb 1980.

MATOVIĆ, Ljubomir: *Sandžak peva slobodi*, Četvrti juli, Beograd 1986.

MEMIĆ, Mustafa: *Velika Medesa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Fonografika, Skopje 1984.

MEMIĆ, Mustafa: *Plav i Gusinje u prošlosti*, Izdavačka delatnost „Veljko Vlahović“, Beograd 1989.

MEMIĆ, Mustafa: *Muslimani Crne Gore u procesu oslobodilačkih pokreta*, doktorska disertacija, Sarajevo 1991.

MEMIĆ, Jakub: *Izbor Poslanikovih hadisa*, Starješinstvo islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo 1984.

MUMINOVIĆ, Rasim: *Filozofija Ernesta Bloha*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd 1973.

MURATAGIĆ-TUNA, Hasnija: *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, Damad, Novi Pazar 1993.

MURATAGIĆ-TUNA, Hasnija: *Lingvostilističke interpretacije*, Almanah, Podgorica 2005.

MURATAGIĆ-TUNA, Hasnija: *Bosanski, hrvatski i srpski aktuelni pravopisi: (sličnosti i razlike)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo 2005.

MURATOVIĆ, Admir: *Stradanje Bošnjaka za vrijeme Drugog svjetskog rata – politika zločina u kontinuitetu*, u zbornik radova *Bošnjaci i Drugi svjetski rat*, Mladi muslimani, Sarajevo 2012., str. 218. OMERDIĆ, Muharem: *Hadži Kasim ef. Hadžić (1917-1990)*, Glasnik Rijaseta IVZ, br. 6/1990, str. 109-112.

MUSIĆ, Muhamed: *Vrtlog*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajed-

nica, Pljevlja 1976.

MUŠOVIĆ, Ejup: *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut SANU, Beograd 1979.

MUŠOVIĆ, Ejup; RADOVIĆ, Miodrag: *Borci novopazarskog kraja pali u NOR-u*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1974.

MUŠOVIĆ, Abdulah: *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka Dositej Obradović, Novi Pazar 2018.

OSMANAGIĆ-TUZOVIĆ, Avaja: *Podgoričke priče: anegdote i šale*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Titograd 1990.

PAVLOVIĆ, Milika, *Kako je počelo*, Almanah, br. 50, Podgorica 2011., str. 24.

PUPOVIĆ, Ahmet: *Oniks sa Prokletija*, autorsko izdanje, Plav 1971.

PUPOVIĆ, Ahmet: *Svijetu amanet*, poezija, Zajednica Kulture 1977.

RASTODER; Šerbo, ŠABOTIĆ, Sait: *Leksikon Bošnjaka Crne Gore*, Almanah 2016.

RASTODER; Šerbo, DŽOGOVIĆ, Fehim: „Bijela knjiga žrtava Sandžaka 1941-1945“ I-IV, Almanah, Matica bošnjačka 2020.

REBRONJA, Ismet: *Knjiga rabja*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, Pljevlja 1972.

REBRONJA, Ismet: *Izložba*, Zajednica kulture, Novi Pazar 1976; *Gazilar*, Nolit, Beograd 1978.

REDŽEPAGIĆ, Jašar: *Pedagoško-literarne refleksije i odzivi : (prilog obrazovanju u Sandžaku)*, Udruženje pisaca Sandžaka 1995.

REDŽEPAGIĆ, Jašar: *Ruka na ruci*, Međurepublička kulturno-prosvjetna zajednica, Pljevlja 1985. SIJARIĆ, Ćamil: *Sabrana djela I-X*, Svjetlost, Sarajevo 1981.

SIJARIĆ, Mirsad: *Orao*, Obala Art centar, Sarajevo 1995.

SIJARIĆ, Mirsad: *Raskrečeni Sabuhi*, autorsko izdanje, Sarajevo 1998.

ŠANTIĆ; Ferko: *Riječ je spomenik*, Fojnica 2014.

ŠARENKAPIĆ, Šaban: *Sve manje isti*, Zavičajni muzej, Novi Pazar 1979.

TRHULJ, Sead: *Preko mosta*, Oko, Sarajevo 1996.

VUČKOVIĆ, Radovan: *Novija poezija Sandžaka*, Bagdala, Kruševac 1968.

ZALIHIC, Almir; SADIKOVIĆ, Nuro: *Antologija savremene književnosti Bošnjaka iz Sandžaka*, Bosanska riječ, Tuzla 1998.

Zilkić, Fahrudin: *Posljednji ljudi*, Vodnikova domačija, Kulturni vikend djece iz BiH, 1996.

Zilkić, Fahrudin: *Altuna*, Mjesečeva biblioteka, Oko, Sarajevo 1997.

ZUKORLIĆ; Muamer: „Drevna Bosna“, Matica bošnjačka, Novi Pazar 2017.

ANU BIH: *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića / izbor i redakcija Dejan Đuričković; urednik Izet Sarajlić*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1986.

Bratstvo, 15. 5. 1954., broj 151, str. 1-2.

Bratstvo, br 153., 21. 6. 1954., str. 4; Bratstvo, br. 154., 7. 7. 1954., str. 4.

Revija Sandžak, br 1-2 januar-april 1992., str. 48.

<http://forum.novipazar.org/>

www.danas.rs